

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО**

Факультет педагогіки та психології

Кафедра історії

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ**

РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

Для спеціальності 014 Середня освіта (Історія)

Автор:
к.і.н., доц., Ласінська М.Ю.

Затверджено на засіданні кафедри історії
від “26” серпня 2020 р.

Миколаїв – 2020

ЗМІСТ

1. Титульна сторінка;
2. Зміст НМК;
3. Витяги з ОКХ, ОПП спеціальності;
4. Навчальна програма дисципліни;
5. Робоча навчальна програма дисципліни;
6. Засоби діагностики навчальних досягнень студентів;
7. Конспект лекцій з дисципліни;
8. Завдання для кредитних контрольних робіт, тестові контрольні роботи (які завантажені на освітній простір);
9. Інструктивно-методичні матеріали до семінарських занять;
10. Завдання на курсові та дипломні проекти;
11. Контрольні завдання до семінарських занять, завдання для заліків;
12. Питання до екзаменаційних білетів, екзаменаційні білети, тести для підсумкового контролю (що завантажені на освітній простір);
13. Методичні рекомендації та розробки викладача;
14. Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів;
15. Методичні матеріали щодо виконання контрольних робіт для заочної форми навчання;
16. Інші матеріали.

ВИТЯГ З ОКХ

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета курсу: надати студентам інформацію наступні емпіричні дані про населення регіонів світу, як: кількість, статевовікова структура, приріст (скорочення) населення та фізичне переміщення населення (міграція). До задач вивчення регіональних аспектів історичної демографії належить: аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалості життя; короткочасні та довгострокові прогнози стану та динаміки руху населення. Сім'я та шлюб - як соціальні інститути, соціалізація конкретно-історичних індивідів як масовий процес - також належать до комплексу об'єктів демографії.

Завдання курсу:

- визначити історичні обставини зародження та розвитку етнодемографії, виведення закономірностей та законів розвитку людності різних етносів певних регіонів світу у різні періоди історії людства.

-ознайомити студентів зі специфікою сучасної етнодемографії в її регіональній багатоаспектності (демографія дослівно означає «опис населення» або «народоопис») — це спеціальна історична дисципліна, що вивчає закономірності й характер складу та розвитку народонаселення на різних етапах існування людського суспільства.

ВИТЯГ З ОПП

6 - Програмні компетентності

Інтегральна компетентність	<p>Здатність розв'язувати складні задачі і проблеми у певній галузі професійної діяльності або у процесі навчання, що передбачає проведення досліджень та/або здійснення інновацій.</p> <p>Критичне осмислення проблем у навчанні та/або професійній діяльності та на межі предметних галузей</p> <p>Розв'язання складних задач і проблем, що потребує оновлення та інтеграції знань, часто в умовах неповної/недостатньої інформації та суперечливих вимог.</p> <p>Зрозуміле і недвозначне донесення власних висновків, а також знань та пояснень, що їх обґрунтовують, до фахівців і нефахівців, зокрема до осіб, які навчаються</p> <p>Прийняття рішень у складних і непередбачуваних умовах, що потребує застосування нових підходів та прогнозування</p> <p>Відповідальність за розвиток професійного знання і практик, оцінку стратегічного розвитку команди</p>
Загальні компетентності (ЗК)	<p>Здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу. Вміння формулювати задачу, для її вирішення використовувати потрібну інформацію та методологію для досягнення обґрунтованого висновку.</p> <p>Здатність проведення досліджень на відповідному рівні. Знання стандартів, необхідних для наукового дослідження та публікування, зокрема критична обізнаність та інтелектуальна чесність.</p> <p>Здатність працювати в команді, виконуючи провідну роль, в міжнародній та мультикультурній групі.</p>

Здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово, вміння правильно розмовляти та писати різними комунікативними стилями, а саме неофіційним, офіційним та науковим.

Здатність працювати автономно, скеровувати зусилля, поєднуючи результати різних досліджень та аналізу, та представляти результат вчасно.

Уміння діяти в межах етики професійних взаємин, навички міжособистісної взаємодії.

Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності, навички історіографічного й джерелознавчого аналізу, володіння методами пошуку нових форм дослідження, вміння будувати логічно завершений педагогічний процес у навчальних закладах різного типу і рівня акредитації.

Гнучкість мислення. Набуття гнучкого образу мислення, який дозволяє зрозуміти та розв'язати проблеми та задачі, зберігаючи при цьому критичне ставлення до сталих наукових компетенцій.

Популяризаційні навички. Здатність провести усну презентацію та написати зрозумілу статтю за результатами проведених досліджень, а також щодо сучасних наукових концепцій в історії для загальної публіки (не фахівців).

Базові знання основ філософії, психології, педагогіки, що сприяють розвитку загальної культури й соціалізації особистості, схильності до етичних цінностей, знання вітчизняної історії, економіки й права, розуміння причинно-наслідкових зв'язків розвитку суспільства й уміння їх використовувати в професійній і соціальній діяльності.

<p>Фахові спеціальності</p>	<p>компетентності</p>	<p>Знання вітчизняної та світової історії. Знання основних історичних процесів та подій усіх континентів від давнини до сьогодення, їх взаємозв'язок, сучасні дискусії на цю тему та напрями дослідження.</p> <p>Вміння аналізувати джерела. Пошук, розуміння та використання архівних, музейних джерел з історії.</p> <p>Здатність застосовувати знання про сучасні досягнення з історичної науки.</p> <p>Здатність використовувати навички роботи з комп'ютером та знання й уміння в галузі сучасних інформаційних технологій для рішення практичних завдань в галузі історії та освіти.</p> <p>Здатність застосовувати знання законодавства та державних стандартів України в освітній сфері, підвищувати професійний рівень і кваліфікацію;</p> <p>Здатність забезпечувати високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання дисциплін у повному обсязі освітньої програми відповідної спеціальності.</p> <p>Здатність будувати логічно завершений педагогічний процес у навчальних закладах різного типу і рівня акредитації.</p> <p>Здатність володіти навичками історіографічного й джерелознавчого аналізу та методами пошуку нових форм дослідження.</p> <p>Здатність застосовувати набуті знання для вирішення конкретних педагогічних, методичних, науково-практичних, інформаційно-пошукових завдань у своїй професійній діяльності.</p> <p>Здатність планувати, організувати і вести навчально-виховну роботу.</p> <p>Здатність володіти передовими методами управління педагогічними, учнівськими (студентськими) й</p>
------------------------------------	------------------------------	---

	<p>трудовами колективами.</p> <p>Здатність на практиці застосовувати принципи наукової організації праці.</p> <p>Здатність вести пошукову краєзнавчу роботу, виявляти, досліджувати та сприяти збереженню історико-культурних пам'яток.</p> <p>Здатність використовувати набуті психолого-педагогічні і методичні прийоми для викладання історичних дисциплін в середніх та вищих навчальних закладах.</p> <p>Здатність формувати стійкий інтерес до професійної діяльності і науки.</p>
--	--

7 – Програмні результати навчання

<p><i>Здатність запам'ятовувати або відтворювати:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу; 2. специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі; 3. професійні норми в галузі історії та етнології; 4. основні етапи наукового пошуку в галузі історії та етнології та завдання кожного з них; 5. теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез. <p><i>Здатність розуміти та інтерпретувати:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 6. основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної етнологічної науки; 7. шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики; 8. зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі; 	
--	--

9. вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;

10. вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом, логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

11. пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;

12. аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного етнолога та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;

13. демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;

14. брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проєктів;

15. застосовувати сучасні методики викладання у вищій школі;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

16. аналізувати явища та процеси світової етнології з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;

17. визначати інформаційний потенціал конкретних етнологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;

Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:

18. визначати соціальні функції історика в нових умовах;

19. встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;

20. обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;

21. розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (усна історія та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

22. критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;

23. визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;

24. узагальнювати результати власного дослідження;

25. аргументувати зв'язок теми обраного наукового проекту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки;

26. рекомендувати шляхи продовження власного дослідження.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Кафедра історії

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної роботи

_____ О.А. Кузнецова

28 серпня 2020 р.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ
Ступінь магістра
спеціальність 032 Історія та археологія
Освітньо-професійна програма: «Історія та археологія»

Миколаїв – 2020

РОЗРОБНИК ПРОГРАМИ: кандидат історичних наук, старший викладач Ласінська М. Ю.

РЕЦЕНЗЕНТ:

Програму схвалено на засіданні кафедри історії

Протокол від «26» серпня 2020 року № 1

Завідувач кафедри _____ (Рижєва Н.О.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією факультету педагогіки та психології

Протокол від «__» _____ 2020 року № ____

Голова навчально-методичної комісії _____ (Чугуєва І.Є.)

Програму погоджено навчально-методичною комісією університету

Протокол від «__» _____ 2020 р.

Голова навчально-методичної комісії _____ (Кузнєцова О. А.)

Анотація

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії» складена Ласінською М.Ю. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів спеціальності 032 Історія та археологія.

Предметом курсу «Регіональні аспекти історичної демографії» є вивчення історичної демографії різних регіонів світу, закономірності відтворення людських спільнот у минулому, історична обумовленість демографічних процесів та демографічний чинник в історії людства.

Міждисциплінарні зв'язки: навчальна дисципліна «Історична демографія» змістовно пов'язана з навчальними курсами «Історія України» та «Всесвітня Історія».

На вивчення дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

Ключові слова: *народонаселення, регіони, демографія.*

Abstract

The program of studying the normative academic discipline "Regional aspects of historical demography" was compiled by Lasinskaya M.Yu. according to the educational-professional program of preparation of masters of a specialty 032 History and archeology.

The subject of the course "Regional aspects of historical demography" is the study of historical demography of different regions of the world, patterns of reproduction of human communities in the past, the historical conditionality of demographic processes and the demographic factor in human history.

Interdisciplinary links: the discipline "Historical Demography" is meaningfully related to the courses "History of Ukraine" and "World History".

90 hours / 3 ECTS credits are allocated for studying the discipline.

Key words: *population, regions, demography.*

ВСТУП

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії» складена Ласінською М.Ю. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістра Спеціальності 032 Історія та археологія, Освітньої програми «Етнологія».

Предметом курсу «Регіональні аспекти історичної демографії» є вивчення історичної демографії різних регіонів світу, закономірності відтворення людських спільнот у минулому, історична обумовленість демографічних процесів та демографічний чинник в історії людства.

Міждисциплінарні зв'язки: навчальна дисципліна «Історична демографія» змістовно пов'язана з навчальними курсами «Історія України» та «Всесвітня Історія».

1. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета курсу: надати студентам інформацію наступні емпіричні дані про населення регіонів світу, як: кількість, статевовікова структура, приріст (скорочення) населення та фізичне переміщення населення (міграція). До задач вивчення регіональних аспектів історичної демографії належить: аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалості життя; короткочасні та довгострокові прогнози стану та динаміки руху населення. Сім'я та шлюб - як соціальні інститути, соціалізація конкретно-історичних індивідів як масовий процес - також належать до комплексу об'єктів демографії.

Завдання курсу: розглянути історичні обставини зародження та розвитку історичної демографії, виведення закономірностей та законів розвитку людності певних регіонів світу у різні періоди історії людства.

Регіональні аспекти історичної демографії є важливим предметом для студентів VI курсу історичного факультету. Завдяки матеріалу, який викладається в ньому, студенти отримують можливість підсумувати й узагальнити свої знання, набуті в галузі демографії, історичної статистики, методології історії протягом всього навчання.

Програмні результати навчання:

Здатність запам'ятовувати або відтворювати:

26. глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу;
27. специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі;
28. професійні норми в галузі історії та етнології;
29. основні етапи наукового пошуку в галузі історії та етнології та завдання кожного з них;
30. теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез.

Здатність розуміти та інтерпретувати:

31. основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної етнологічної науки;
32. шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики;
33. зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі;
34. вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;
35. вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом, логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

36. пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;
37. аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного етнолога та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;
38. демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;
39. брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проектів;
40. застосовувати сучасні методики викладання у вищій школі;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

41. аналізувати явища та процеси світової етнології з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;
42. визначати інформаційний потенціал конкретних етнологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;

Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:

43. визначати соціальні функції історика в нових умовах;
44. встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;
45. обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;
46. розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (усна історія та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

47. критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;
48. визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;
49. узагальнювати результати власного дослідження;
50. аргументувати зв'язок теми обраного наукового проекту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки;

26. рекомендувати шляхи продовження власного дослідження.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студент оволодіває такими компетентностями:

I. Загальнопредметні:

1. Здатність до цілеспрямованого накопичування знання, самостійного пошуку та опрацювання інформації;
2. Вміння організувати творчі колективи з метою розв'язання комплексних міжпредметних проблем;
3. Здатність застосовувати набуті знання та навички у практичних ситуаціях, виявляючи ініціативу та підприємливість;
4. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації;
5. Здатність взаємодіяти з представниками інших професійних груп гуманітарної сфери.

II. Фахові:

1. Здатність виявляти та опрацьовувати історичні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти та узагальнювати цю інформацію;
2. Здатність здійснювати історичні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних наук, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології та інформаційні бази даних;
3. Вміння створювати тексти однією з іноземних мов з використанням термінів, які прийняті в фаховому середовищі;
4. Здатність брати участь у дискусії з певної наукової проблеми, у різних формах наукової комунікації;
5. Здатність відрізнити специфіку у підходах до вирішення проблем в галузі історії та археології представників різних наукових напрямів та шкіл, критично осмислювати новітні досягнення історичної науки;
6. Вміння застосовувати принципи та методи педагогіки і психології у навчально-виховному процесі в середніх, професійно-технічних закладах та в системі післядипломної освіти.
7. Здатність застосовувати поглиблені знання з обраної спеціалізації при розробці (у відповідності до певних вимог) наукових проектів прикладної спрямованості, а також при вирішенні певних практичних проблем.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредитів ECTS.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни

ТЕМА 1. Вступ до курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».

ТЕМА 2. Основні демографічні показники регіонів світу

ТЕМА 3. Структури народонаселення регіонів

ТЕМА 4. Історія обліку народонаселення регіонів

ТЕМА 5. Джерела звісток про людність України.

ТЕМА 6. Історія народонаселення та демографічна політика.

3. Рекомендована література

Базова

1. Прибиткова І.М. Основи демографії : посібник для студентів гуманітарних і суспільних фактів вузів / І.М. Прибиткова. Ред. Н.І. Гриценко, В.П. Недашківський. - Київ : АртЕк, 1995. - 256с.
2. Демографический энциклопедический словарь М.: 1985 608 с. – Доступний з: <http://demography.academic.ru/>

3. «Народонаселение. Энциклопедический словарь», «Большая Российская энциклопедия», 1994 г.
4. Підгорний А.З. Курс демографічної статистики: Навчальний посібник, - Одеса, : ОДЕУ, 2008. – 133 с.
5. Казьмина О. Е., Пучков П. И. Основы этнодемографии: Учеб. пособие / Ин-т «Открытое ово». — М.: Наука, 1994.
6. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. - К.: Кондор, 2008. - 300 с. 6
7. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения : учеб. пособие для вузов / А.И. Щербаков, М.Г.Мдинарадзе. - М. : Академ. Проект, 2005. - 208 с.
8. Архангельский В.Н., Иванова А.Е., Рыбаковский Л.Л., Рязанцев С.В. Практическая демография: Учебник.– М.: ЦСП, 2005. – 280 с.
9. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. (Очерки теории и методов исследования). М., 2003. 217 с.
10. Боярский А.Я. Население и методы его изучения. М.: Статистика, 1975. 11. Медков В.М. Демография: Учебное пособие. Серия "Учебники и учебные пособия". - Ростов-на-Дону: "Феникс", 2002. - 448 с.
12. Кислий О.Є. Демографічний вимір історії. – К., 2005. – С. 3-87.
13. Методы исследования: Демография: проблемы и перспективы. – М., 1986. – 184 с.

Допоміжна

1. Методология и методы изучения миграционных процессов: междисциплинарное учебное пособие. Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомел – Центр миграционных исследований - М., 2007, 370 с. Доступно з: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Moscow/pdf/Manual_on_Migration.pdf
2. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. М.1975.
3. Романцов В.О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX - початок XXI століття) - К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 184 с.
4. Миграция населения // Под. ред. Ж.Зайончковской – М., 1992.
5. Методы исследования. – М. 1986.
6. Матвеев Г.К. Советское семейное право. – М. – 1985.
7. Волошин Ю. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс // ІП. – 2007. – №1. – С. 21. 8. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVII - Полтава, 2011. – 304 с. Доступно з:
9. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М., 1997.
- 10.Бродель Ф. Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – М., 1995.
- 11.Вишневский А. Г. Избранные демографические труды: в 2 т. – М., 2005. 12.Миронов Б.Социальная история России периода империи. (XVIII–нач.XIX вв.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб., – 2003.
- 13.Миронов Б. Русский город в 1740– 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990.
- 14.Аръес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. – Екатеринбург, 1999. – С. 13.
- 15.Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 29.
- 16.Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – 306 с.
- 17.Мицик, Ю. Малознана люстрація українських земель 1628-1634 рр. / Ю. Мицик. - С.121- 123. // Київська старовина. - Київ. - 2010г. N 1
- 18.Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис / О. Сакало // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та 7 джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск: —Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації. Книга 1. – К., 2009. – С. 379–386.

19. Гузенков С. Метричні книги як джерело з соціальної історії Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: інформативні можливості (на матеріалах Державного архіву Запорізької області) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.6. – К., 2001. – С. 206–209.
20. Гузенков С. До питання про методику обробки метричних книг // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.7. – К., 2001. – С. 334–338.
21. Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2007. – Кн. І. – С. 781–785.
22. Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. „Історичні науки”. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55–62.
23. Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. – 2008. – № 3. – С. 144–152.
24. Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // Наукові записки. Т.19. Кн.1. С.407–416.
25. Вступна стаття // Люстрації королівщин українських земель ХVІ– ХVІІІ ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; уклад.: Р. Майборода. – Київ: Б.в., 1999. – 312 с.
26. Сповідальні книги Київської митрополії ХVІІІ ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. О. Романова // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148
27. Мордвінцев В. Сповідальні книги // КС. – 1995. – № 3. – С. 84–87
28. Пелипенко Н. Сповідний розпис села Усівка Басанської сотні Переяславського полку за 1775 рік: сутність, структура, значення // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2005. – Кн. І. – С. 467–472;
29. Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // Січеславський альм. – Дніпропетровськ: Нац. гірнич. ун-т, 2006. – Вип. 2. – С. 20–27
30. Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России ХVІІІ – первой половины ХІХ в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука, 1989. – Вып. ХХ. – С. 102–117
31. Швидько Г.К. Переписні книги 1666 року як джерело до історії Української козацької держави періоду її формування / Г.К. Швидько – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sa.nmu.org.ua/pdf/2014/Shvidko_novi_materiali.pdf.
32. Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст.: Посібник для практичних занять та самостійної роботи для студентів історичних факультетів / Упоряд. В. О. Куліков, М. В. Проценко. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 63 с.
33. Сергій Чорний Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник., Київ 2001. – Доступний з: <http://etno.uaweb.org/nsklad/index.html>

Джерела

1. Жерела до історії України-Руси. Том 07. Люстрація королівщин в руських землях корони. 8
2. Акты о заселении Юго-Западной России. Ч.7. Т.1. // Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов... В 37 т. – Киев, 1859- 1914
3. Акты о заселении Юго-Западной России. Ч.7. Т.2. // Архив Юго-западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов... В 37 т. – Киев, 1859- 1914 4. Реєстр Війська Запорозького / Підгот. до друку О.В.Тодійчук; Відп.ред. Ф.П.Шевченко — К., 1995.— 592 с.

Інформаційні ресурси

1. Банк демографічних даних по країнах світу <http://www.census.gov/population/international/data/idb/informationGateway.php>
2. Основні демографічні показники по країнах світу // Демографічні бази даних. Доступно з: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>
3. Державний комітет статистики України. Доступно з: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

4. Як побудувати статево-вікову піраміду. Відео доступно з:
<https://www.youtube.com/watch?v=U3a5p-D8MQk>

4. Форма підсумкового контролю успішності навчання: залік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
Факультет педагогіки та психології
Кафедра історії

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної роботи

_____ О.А. Кузнецова

28 серпня 2020 р.

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ

Ступінь магістра

Галузь знань 03 Гуманітарні науки

Спеціальність 032 Історія та археологія

Освітньо-професійна програма: «Історія та археологія»

2020 – 2021 навчальний рік

Розробник: кандидат історичних наук, старший викладач Ласінська М.Ю.

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри історії

Протокол від «26» серпня 2020 року № 1

Завідувач кафедри _____ (Рижева Н.О.)

« ____ » _____ 2020 р.

Анотація

Програма вивчення нормативної навчальної дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії» складена Ласінською М.Ю. відповідно до освітньо-професійної програми підготовки магістрів спеціальності 032 Історія та археологія.

Предметом курсу «Регіональні аспекти історичної демографії» є вивчення історичної демографії різних регіонів світу, закономірності відтворення людських спільнот у минулому, історична обумовленість демографічних процесів та демографічний чинник в історії людства.

Міждисциплінарні зв'язки: навчальна дисципліна «Історична демографія» змістовно пов'язана з навчальними курсами «Історія України» та «Всесвітня Історія».

На вивчення дисципліни відводиться 90 годин / 3 кредити ECTS.

Ключові слова: *народонаселення, регіони, демографія.*

Abstract

The program of studying the normative academic discipline "Regional aspects of historical demography" was compiled by Lasinskaya M.Yu. according to the educational-professional program of preparation of masters of a specialty 032 History and archeology.

The subject of the course "Regional aspects of historical demography" is the study of historical demography of different regions of the world, patterns of reproduction of human communities in the past, the historical conditionality of demographic processes and the demographic factor in human history.

Interdisciplinary links: the discipline "Historical Demography" is meaningfully related to the courses "History of Ukraine" and "World History".

90 hours / 3 ECTS credits are allocated for studying the discipline.

Key words: *population, regions, demography.*

Опис навчальної дисципліни

Денна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Варіативна
	Спеціальність 032 Історія та археологія	
Індивідуальне науково-дослідне завдання (мультимедійна презентація «Антрополого-одонтологічні особливості населення України Дерматогліфічна характеристика людності України») – 1	Освітня програма: Археологія	Семестр
Загальна кількість годин 90		1
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2,5 самостійної роботи студента 3,2	Ступінь: Магістр	Лекції
		4
Семінарські		
8		
Лабораторні		
-		
Самостійна робота		
78		
http://moodle.mdu.edu.ua/course/view.php?id=2120	Вид контролю: Залік	

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для денної форми навчання – 90 год.: 12 год. – аудиторні заняття, 78 год. – самостійна робота (20 % / 80 %).

Заочна форма навчання

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітній ступінь	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів – 3	Галузь знань 03 Гуманітарні науки	Варіативна
	Спеціальність 032 Історія та археологія	
Індивідуальне науково-дослідне завдання (мультимедійна презентація «Біблія, як археологічне джерело») – 1	Освітня програма: Археологія	Семестр
Загальна кількість годин 90		1
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 4 самостійної роботи студента – 4	Ступінь: Магістр	Лекції
		-
Семінарські		
-		
Лабораторні		
-		
Самостійна робота		
-		
http://moodle.mdu.edu.ua/course/view.php?id=2120	Вид контролю: Залік	

Мова навчання – українська.

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить: для заочної форми навчання – 0 год.:) 0 год. – аудиторні заняття, 0 год. – самостійна робота (6% ~ 94%).

Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета курсу: надати студентам інформацію наступні емпіричні дані про населення регіонів світу, як: кількість, статевовікова структура, приріст (скорочення) населення та фізичне переміщення населення (міграція). До задач вивчення регіональних аспектів історичної демографії належить: аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалості життя; короточасні та довгострокові прогнози стану та динаміки руху населення. Сім'я та шлюб - як соціальні інститути, соціалізація конкретно-історичних індивідів як масовий процес - також належать до комплексу об'єктів демографії.

Завдання курсу: розглянути історичні обставини зародження та розвитку історичної демографії, виведення закономірностей та законів розвитку людності певних регіонів світу у різні періоди історії людства.

Регіональні аспекти історичної демографії є важливим предметом для студентів VI курсу історичного факультету. Завдяки матеріалу, який викладається в ньому, студенти отримують можливість підсумувати й узагальнити свої знання, набуті в галузі демографії, історичної статистики, методології історії протягом всього навчання.

Передумови для вивчення дисципліни: («Археологія», «Історія Стародавнього Сходу», «Первісна історія», «Основи антропології»).

Навчальна дисципліна складається з 3-х кредитів.

Очікувані результати навчання:

Здатність запам'ятовувати або відтворювати:

- глибокі знання в межах спеціалізації з позначенням новацій останнього часу;
- специфіку розвитку історичного пізнання в конкретні історіографічні періоди, в тому числі й на сучасному етапі;
- професійні норми в галузі історії та археології;
- основні етапи наукового пошуку в галузі історії та археології та завдання кожного з них;
- теорію й практики критичного осмислення уявлень про минуле у суспільстві, правила побудови наукових гіпотез.

Здатність розуміти та інтерпретувати:

- основні теоретичні та методологічні проблеми сучасної археологічної науки;
- шляхи формування репрезентативної джерельної бази при розробці певної наукової проблематики;
- зв'язок та різницю між історичними фактами у джерелі та історіографічними фактами у науковій літературі;
- вибір методології та методів при здійсненні власного дослідження;
- вузлові наукові проблеми, зв'язок між гіпотезою та методом, логічні наслідки певного припущення, зіставлення його з відомими теоретичними побудовами.

Здатність використовувати вивчений матеріал в нових ситуаціях:

- пояснювати взаємозв'язки між процесами у минулому та на сучасному етапі, оцінювати альтернативні варіанти інтерпретації основних тенденцій та особливостей історичного розвитку людства у певні історичні періоди;
- аналізувати взаємозв'язки між позицією професійного археолога та пануючими у суспільстві поглядами на минуле;
- демонструвати навички професійного спілкування з використанням іноземної мови;
- брати участь у здійсненні реальних дослідницьких проектів;
- застосовувати сучасні методики викладання у вищій школі;

Здатність розбивати інформацію на відповідні компоненти і розуміти їх взаємозв'язок:

- аналізувати явища та процеси світової археології з урахуванням сучасних теорій суспільного розвитку;
- визначати інформаційний потенціал конкретних археологічних джерел при вирішенні певної наукової проблеми;
- Здатність поєднувати частини разом, щоби одержати ціле з новою системною властивістю:*
- визначати соціальні функції історика в нових умовах;
- встановлювати ефективну комунікацію з представниками інших гуманітарних та природничих наук;
- обґрунтувати наукову новизну власного дослідження з урахуванням сучасних наукових досягнень;

розширювати джерельну базу за рахунок введення до наукового обігу архівних джерел, опрацювання фондів музеїв, участі у наукових експедиціях, шляхом створення нових джерел (пам'ятки археології та ін.).

Здатність оцінювати важливість матеріалу для конкретної цілі:

критично оцінювати ступінь розробленості дослідницької проблеми та отриманих результатів фахівцями;

визначати вплив на хід та результати дослідження традицій певних наукових шкіл;

узагальнювати результати власного дослідження;

аргументувати зв'язок теми обраного наукового проекту з пріоритетними напрямками розвитку світової науки;

рекомендувати шляхи продовження власного дослідження.

Згідно з вимогами ОПП студент оволодіває такими *компетентностями*:

I. Загальнопредметні:

1. Здатність до цілеспрямованого накопичування знання, самостійного пошуку та опрацювання інформації;
2. Вміння організовувати творчі колективи з метою розв'язання комплексних міжпредметних проблем;
3. Здатність застосовувати набуті знання та навички у практичних ситуаціях, виявляючи ініціативу та підприємливість;
4. Здатність до адаптації та дії в новій ситуації;
5. Здатність взаємодіяти з представниками інших професійних груп гуманітарної сфери.

II. Фахові:

1. Здатність виявляти та опрацьовувати історичні джерела різних видів, аналізувати наукові тексти та узагальнювати цю інформацію;
2. Здатність здійснювати історичні дослідження з визначеної тематики, в тому числі використовуючи методологічний інструментарій інших гуманітарних наук, застосовуючи інформаційно-комунікативні технології та інформаційні бази даних;
3. Вміння створювати тексти однією з іноземних мов з використанням термінів, які прийняті в фаховому середовищі;
4. Здатність брати участь у дискусії з певної наукової проблеми, у різних формах наукової комунікації;
5. Здатність відрізняти специфіку у підходах до вирішення проблем в галузі історії та археології представників різних наукових напрямів та шкіл, критично осмислювати новітні досягнення історичної науки;
6. Вміння застосовувати принципи та методи педагогіки і психології у навчально-виховному процесі в середніх, професійно-технічних закладах та в системі післядипломної освіти.
7. Здатність застосовувати поглиблені знання з обраної спеціалізації при розробці (у відповідності до певних вимог) наукових проектів прикладної спрямованості, а також при вирішенні певних практичних проблем.

2. Інформаційний обсяг навчальної дисципліни.

ТЕМА 1. Вступ до курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».

ТЕМА 2. Основні демографічні показники регіонів світу

ТЕМА 3. Структури народонаселення регіонів

ТЕМА 4. Історія обліку народонаселення регіонів

ТЕМА 5. Джерела звісток про людинність України.

ТЕМА 6. Історія народонаселення та демографічна політика.

2. Програма навчальної дисципліни

Кредит I-II. Система демографічних знань..

ТЕМА 1. Вступ до курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».

Предмет курсу «Регіональні аспекти історичної демографії». Мета та завдання курсу. Структура та основні проблеми курсу. Історіографія та джерельна база курсу. Предмет демографічної науки. Предмет історичної демографії. Демографія і статистика населення. Історія формування демографічних знань. А.Гійяр, Е.Енгель. Демологія. Дж.Граунт. Т.Мальтус. Теорія демографічних переходів. Теорія оптимуму народонаселення. Проблема старіння народонаселення. Основні напрями досліджень з історичної демографії. Методи демографічного дослідження. Зв'язок демографії з іншими науками.

Зв'язок між історією і демографією та виникнення на їхньому перетині історичної демографії. Чисельність і структура населення. Категорії населення: постійне, наявне, юридичне

ТЕМА 2. Основні демографічні показники регіонів світу

Три види руху населення: природний, територіальний, соціальний. Природний приріст населення та його складники: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність. Загальні і частинні демографічні коефіцієнти. Спеціальні коефіцієнти. Середня тривалість життя. Репродуктивний вік. Спеціальний коефіцієнт народжуваності. Простий, розширений та звужений режими відтворення. Сумарний коефіцієнт відтворення. Брутто і нетто коефіцієнти відтворення. Відмінності у показниках народжуваності, смертності та природного відтворення в різних регіонах світу. Територіальні переміщення населення (міграції): в'їзд, виїзд і сальдо міграції. Класифікації міграцій по різних ознаках.

ТЕМА 3. Структури народонаселення регіонів

Віково-статеву структуру населення. Розподіл населення за основними віковими групами. Побудова віково-статеві піраміди. Показник старіння народонаселення. Сімейношлюбна структура населення. Основні типи сім'ї. Нуклеаризація сім'ї. Головні процеси, що впливають на демографічний розвиток сім'ї. Демографічний аналіз шлюбності та розлучуваності. Коефіцієнт урбанізації. Освітній рівень. Етнічна структура. Принципи визначення етнічної приналежності. Прямі і непрямі показники етнічної структури населення: етнічна (національна) приналежність, рідна і розмовна мови, місце народження і походження, громадянство (підданство), конфесія, расова приналежність. Наявність цих показників у переписах населення різних країн світу. Визначення етнічного складу населення за допомогою непрямих показників. Фактори, що впливають на зміну етнічного складу населення.

ТЕМА 4. Історія обліку народонаселення регіонів

Історія обліку населення світу у Стародавню добу та Середньовіччі (римські цензи, «Книга страшного суду»). Облік населення на українських в часи Руської держави, Великого князівства Литовського та козаччини. Облік народонаселення України в складі Російської та Австро-Угорської імперій. Всеросійський перепис населення 1897 р. Радянська доба. Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р. Основні вимоги до перепису населення: загальність, миттєвість, наявність єдиної встановленої програми, поіменність і безпосереднє одержання відомостей у населення, централізоване керування переписом. Особливості організації поточної статистики народонаселення. Вибіркові обстеження. Первинна і вторинна демографічна інформація.

Кредит III. Народонаселення регіонів в історичній ретроспективі

ТЕМА 5. Джерела звісток про людність України.

Ревізькі казки. Польські люстрації. Інформативні можливості поточної статистики народонаселення. Метричні книги. Сповідний розпис, приходські книги. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. Переписні книги 1666 року. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. Загальноросійські ревізії. Інформативні можливості Всеросійського перепису населення 1897 р. Матеріали радянських переписів населення. Результати всеукраїнського перепису населення 2001 р. та особливості сучасного поточного обліку.

ТЕМА 6. Історія народонаселення та демографічна політика.

Динаміка населення Світу та закономірності його відтворення. Народонаселення України під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Демографічний потенціал Української РСР. Демографічні процеси в сучасній Україні. Українці в Світі. Демографічна політика у Давньому Світі. Грецька колонізація. Регулювання відтворення населення Октавіаном Августом і його наступниками. Прояви демографічної політики в державах середньовічної Європи. Основні напрямки демографічної політики в розвинених індустріальних країнах. Законодавство про шлюб. Регулювання народжуваності. Допомоги сім'ям (сімейні дотації, відпустки для догляду за дитиною, допомога самотнім батькам, кредитні, житлові, податкові пільги). Основні напрямки демографічної політики в СРСР. Запровадження аліментів, прийняття закону про холостяків, самотніх та малодітних громадян. Заходи демографічної політики в Україні.

3. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин			
	Усього	у тому числі		
		Л	с	с.р.
1	2	3	4	5
Кредит 1-2. Система демографічних знань.				
Тема 1. Вступ до курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».	15	2	2	11
Тема 2. Основні демографічні показники	15		2	11
Тема 3. Структури народонаселення регіонів	15			11
Тема 4. Історія обліку народонаселення регіонів	9			11
Разом:	60	2	4	44
Кредит 4. Народонаселення регіонів в історичній ретроспективі.				
Тема 5. Джерела звісток про людність України.	9	2	2	11
Тема 6. Історія народонаселення та демографічна політика.	9	0	2	13
Разом:	30	2	4	24
Усього годин:	90	4	8	78

5. Теми лекційних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Система демографічних знань.</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Населення світу: проблеми етнодемографії».	2
2	Тема 2. Основні демографічні показники	2
<i>Кредит 2. Система демографічних знань.</i>		
3	Тема 3. Структури народонаселення регіонів	2
	Разом:	6

6. Теми практичних занять Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Система демографічних знань</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Населення світу: проблеми етнодемографії».	2
2	Тема 2. Основні демографічні показники	2
<i>Кредит 2. Система демографічних знань</i>		
3	Тема 3. Структури народонаселення регіонів	2
	Разом:	6

7. Самостійна робота Денна форма навчання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
<i>Кредит 1. Система демографічних знань</i>		
1	Тема 1. Вступ до курсу «Населення світу: проблеми етнодемографії».	11
2	Тема 2. Основні демографічні показники	11
<i>Кредит 2. Система демографічних знань</i>		
3	Тема 3. Структури народонаселення регіонів	11
4	Тема 4. Історія обліку народонаселення регіонів	15
<i>Кредит 3. Народонаселення регіонів в історичній ретроспективі.</i>		
5	Тема 5 Джерела звісток про людність України	15
6	Тема 6 Історія народонаселення та демографічна політика	15
	Разом:	78

8. Індивідуальне навчально-дослідне завдання

Індивідуальне науково-дослідне завдання складається з двох напрямів :

I – підготовка доповіді з висвітленням проблем (для студентів ДФН).

9. Форми роботи та критерії оцінювання

Зміст курсу поділений на 3 кредити. Кожний кредит включає в себе лекції, семінарські заняття, самостійну роботу студентів, які завершуються рейтинговим контролем рівня засвоєння знань програмного матеріалу даної частини курсу.

Рейтинговий контроль знань студентів здійснюється за 100-бальною шкалою

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Оцінка ECTS	Сума балів	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи, практики	для заліку
A	90-100	5 (відмінно)	5/відм./зараховано
B	80-89	4 (добре)	4/добре/ зараховано
C	65-79		
D	55-64	3 (задовільно)	3/задов./ зараховано
E	50-54		
FX	35-49	2 (незадовільно)	Не зараховано

Критерії оцінювання відповідей на студентів на семінарських заняттях

Враховується:

1. рівень осмислення навчального матеріалу;
2. рівень сформованості аналітичних умінь і концептуальних підходів;
3. повнота розкриття питання, логіка викладу, культура мовлення;
4. використання додаткової літератури;
5. порівняння, зв'язок із практикою, висновки.

Бали	Критерії оцінювання
"Відмінно" – 5	Досконале знання та розуміння понятійного апарату з тієї чи іншої теми, вільне оперування різноманітними класифікаціями. Відповідь на поставлені питання повна, насичена глибокими та розгорнутими судженнями. Викладений матеріал має доказовий, логічний і послідовний характер. Студент володіє способами концентрованого викладу матеріалу. Демонструє творче застосування знань при переформатуванні запитання. У відповіді майже не трапляються мовленнєві помилки.
"Добре" – 4	Відповідь майже повна, має усвідомлений та достатньо розгорнутий характер. Понятійна основа базується на обраній класифікації. Відповідь структурована, проте наявні окремі помилки у послідовності викладу. Недостатньо виваженою та аргументованою є доказова база. Студент вільно оперує знаннями, може застосовувати їх у новій навчальній ситуації. У відповіді трапляються окремі мовленнєві помилки.
"Задовільно" – 3	Відповідь неповна, фрагментарна. Знання мають недостатньо стійкий та послідовний характер. Вони застосовуються переважно для виконання завдань репродуктивного характеру. У відповідях відсутні посилання на фундаментальні дослідження з певної проблеми. Відповідь має формальний характер, відсутня чіткість, структурованість. Студент використовує лише окремі знання у новій навчальній ситуації. У відповіді наявні фактичні та мовленнєві помилки.
"Незадовільно" – 2	Студент неспроможний відтворити інформацію у певній послідовності. Оперує лише загальними фразами. Відтворює лише окремі фрагменти, називає лише розрізнені факти, дає відповідь у формі висловлювання (судження). Наявні грубі фактичні та мовленнєві помилки.

Розподіл балів, які отримують студенти

Кількість балів у кінці семестру повинна складати від 150 до 300 балів (за 3 кредити), тобто сума балів за виконання усіх завдань.

Відповідний розподіл балів, які отримують студенти за 3 крд.

Поточне оцінювання та самостійна робота	КР	Накопичувальні бали/
---	----	----------------------

									Сума
T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	10	300/
50	50	50	50	25	25	25	25	0	100

Коефіцієнт для іспиту – 0,6. Іспит оцінюється в 40 б.

9. Засоби діагностики

Діагностика і контроль засвоєння програмного матеріалу здійснюється за кредитно-трансферною системою. Оцінка успішності знань студентів здійснюється в двох формах: поточний контроль (письмові роботи – реферати, контрольні) і підсумковий контроль (залік).

- а) поточний контроль за роботою та рівнем знань та вмінь через усне та письмове опитування;
- б) письмові контрольні та самостійні роботи;
- в) тестові завдання;
- г) співбесіди на консультаціях.

10. Методи навчання

Усний виклад матеріалу, наукова розповідь, спрямована на аналіз фактичного матеріалу; пояснення – вербальний метод навчання, за допомогою якого розкривається сутність певного явища, закону, процесу; проблемне навчання, робота з підручником та додатковими джерелами, порівняльний аналіз; ілюстрація – метод навчання, який передбачає показ предметів і процесів у їх символічному зображенні (малюнки, схеми, графіки).

11. Рекомендована література

Базова

1. Прибиткова І.М. Основи демографії : посібник для студентів гуманітарних і суспільних фактів вузів / І.М. Прибиткова. Ред. Н.І. Гриценко, В.П. Недашківський. - Київ : АртЕк, 1995. - 256с.
2. Демографический энциклопедический словарь М.: 1985 608 с. – Доступний з: <http://demography.academic.ru/>
3. «Народонаселение. Энциклопедический словарь», «Большая Российская энциклопедия», 1994 г.
4. Підгорний А.З. Курс демографічної статистики: Навчальний посібник, - Одеса, ОДЕУ, 2008. – 133 с.
5. Казьмина О. Е., Пучков П. И. Основы этнодемографии: Учеб. пособие / Ин-т «Открытое ово». — М.: Наука, 1994.
6. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. - К.: Кондор, 2008. - 300 с. 6
7. Щербаков А.И. Основы демографии и государственной политики народонаселения : учеб. пособие для вузов / А.И. Щербаков, М.Г.Мдинарадзе. - М. : Академ. Проект, 2005. - 208 с.
8. Архангельский В.Н., Иванова А.Е., Рыбаковский Л.Л., Рязанцев С.В. Практическая демография: Учебник.– М.: ЦСП, 2005. – 280 с.
9. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения. Три стадии миграционного процесса. (Очерки теории и методов исследования). М., 2003. 217 с.
10. Боярский А.Я. Население и методы его изучения. М.: Статистика, 1975. 11. Медков В.М. Демография: Учебное пособие. Серия "Учебники и учебные пособия". - Ростов-на-Дону: "Феникс", 2002. - 448 с.
12. Кислий О.Є. Демографічний вимір історії. – К., 2005. – С. 3-87.
13. Методы исследования: Демография: проблемы и перспективы. – М., 1986. – 184 с.

Допоміжна

1. Методология и методы изучения миграционных процессов: междисциплинарное учебное пособие. Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомел – Центр миграционных исследований - М., 2007, 370 с. Доступно з: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/FIELD/Moscow/pdf/Manual_on_Migration.pdf
2. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. М.1975.
3. Романцов В.О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX - початок XXI століття) - К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 184 с.
4. Миграция населения // Под. ред. Ж.Зайончковской – М., 1992.
5. Методы исследования. – М. 1986.
6. Матвеев Г.К. Советское семейное право. – М. – 1985.
7. Волошин Ю. Сучасні історико-демографічні дослідження ранньомодерного українського суспільства: методологічний дискурс // ІП. – 2007. – №1. – С. 21. 8. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVII - Полтава, 2011. – 304 с. Доступно з:
9. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М., 1997.

- 10.Бродель Ф. Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи. Ч 1: Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. – М., 1995.
- 11.Вишневский А. Г. Избранные демографические труды: в 2 т. – М., 2005. 12.Миронов Б.Социальная история России периода империи. (XVIII–нач.XIX вв.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб., – 2003.
- 13.Миронов Б. Русский город в 1740– 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. Л., 1990.
- 14.Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / пер. с франц. – Екатеринбург, 1999. – С. 13.
- 15.Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 29.
- 16.Верменич Я.В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – 306 с.
- 17.Мицик, Ю. Малознана люстрація українських земель 1628-1634 рр. / Ю. Мицик. - С.121- 123. // Київська старовина. - Київ. - 2010г. N 1
- 18.Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис / О. Сакало // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та 7 джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск: —Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризації. Книга 1. – К., 2009. – С. 379–386.
- 19.Гузенков С. Метричні книги як джерело з соціальної історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: інформативні можливості (на матеріалах Державного архіву Запорізької області) // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.6. – К., 2001. – С. 206–209.
- 20.Гузенков С. До питання про методику обробки метричних книг // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.7. – К., 2001. – С. 334–338.
- 21.Сакало О. Сповідний розпис як джерело дослідження форм сімейної організації // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2007. – Кн. I. – С. 781-785.
- 22.Сердюк І. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Сер. „Історичні науки”. – Черкаси, 2008. – Вип. 133–134. – С. 55-62.
- 23.Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини // Історична пам'ять. –2008. – № 3. – С. 144-152.
- 24.Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: виміри локальної демографічної історії // Наукові записки. Т.19. Кн.1. С.407-416.
- 25.Вступна стаття //Люстрації королівщин українських земель XVI- XVIII ст.: матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського ; уклад.:Р. Майборода . – Київ : Б.в., 1999 . – 312 с.
- 26.Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян / О. О. Романова // Український історичний журнал. - 2008. - № 4. - С. 122-148 27.Мордвінцев В. Сповідальні книги // КС. – 1995. – № 3. – С. 84-87
- 28.Пелипенко Н. Сповідний розпис села Усівка Басанської сотні Переяславського полку за 1775 рік: сутність, структура, значення // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2005. – Кн. I. – С. 467-472;
29. Гісцова Л. З. Сповідна книга Старокодацької запорозької хрестової наміснії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових // Січеславський альм. – Дніпропетровськ: Нац. гірнич. ун-т, 2006. – Вип. 2. – С. 20-27
- 30.Миронов Б. Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука, 1989. – Вып. XX. – С. 102-117
- 31.Швидько Г.К. Переписні книги 1666 року як джерело до історії Української козацької держави періоду її формування / Г.К. Швидько – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sa.nmu.org.ua/pdf/2014/Shvidko_novi_materiali.pdf.
- 32.Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині XIX – на поч. XX ст.: Посібник для практичних занять та самостійної роботи для студентів історичних факультетів / Упоряд. В. О. Куліков, М. В. Проценко. – Харків: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 63 с.
- 33.Сергій Чорний Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник., Київ 2001. – Доступний з: <http://etno.uaweb.org/nsklad/index.html>

Засоби діагностики навчальних досягнень студентів

Засобами діагностики та методами демонстрування результатів навчання є: завдання до практичних занять, завдання для самостійної та індивідуальної роботи (зокрема есе, реферати), презентації результатів досліджень, тестові завдання, контрольні роботи.

.

Конспект лекцій з дисципліни

Тема 1: «Вступ до курсу «Регіональні аспекти історичної демографії»»

План

1. Предмет курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».
2. Історіографія та джерельна база курсу.
3. Предмет демографічної науки.
4. Предмет історичної демографії.
5. Демографія і статистика населення.
6. Історія формування демографічних знань.
7. А.Гійяр, Е.Енгель. Демологія. Дж.Граунт. Т.Мальтус.
8. Теорія демографічних переходів.
9. Теорія оптимуму народонаселення.
10. Проблема старіння народонаселення.
11. Основні напрями досліджень з історичної демографії.
12. Методи демографічного дослідження.
13. Зв'язок демографії з іншими науками.
14. Зв'язок між історією і демографією та виникнення на їхньому перетині історичної демографії.
15. Чисельність і структура населення.
16. Категорії населення: постійне, наявне, юридичне

Література:

1. Борисов В. А. Демография – М.: Издат. дом NOTA BENE, 1999. – 272 с.
2. Боярский А. Я. Основы демографии: Учебное пособие. – М.: Статистика, 1980. – 295с.
3. Демографічна криза в Україні – К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – 560с.
4. Кислий О. Є. Демографічний вимір історії. – К.: Арістей, 2005.– 328с.
5. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // Антология экономической классики // М.: ЭКОНОВ, 1993. – 458с.
6. Медков В. М. Основы демографии: Учебное пособие. Серия «Учебники и учебные пособия». – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2003. – 448с.
7. Прибиткова І. М. Основи демографії: посібник для студентів гуманітарних та суспільних факультетів вищих навчальних закладах – К.: «Артек», 1995. – 256с.
8. Multilingual Demographic Dictionary. English Section. New York, 1958
9. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3. К., 1959
10. Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966
11. Population in History. Essays in Historical Demography. London, 1969
12. Acsadi G., Nemeskery J. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, 1970

13. Мересте У.И. Предмет и структура демографической науки и место в ней исторической демографии. В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977
14. Пуллат Р.Н. Историческая демография в СССР (значение, итоги и перспективы развития). В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей. Таллин, 1977
15. Вишневецкий А.Г. Историческая демография и история населения. В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Томск, 1980
16. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. М., 1980
17. Шелестов Д.К. Историческая демография. М., 1987
18. Проблемы исторической демографии СССР. Сборник научных трудов. К., 1988
19. Пискунов В.П. "Система научных знаний о народонаселении": демографический идеал или утопия? В кн.: Демографические исследования, вып. 15. К., 1991
20. Кислый А.Е., Каприцын И.И. Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. Запорожье, 1994
21. Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994
22. Бродель Фернан Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст., т. 1. К., 1995.

1. Предмет курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».

Регіональна демографія – розділ демографії, який вивчає специфічні особливості, розвиток та раціоналізацію демографічних процесів і структур в територіальній системі й окремих регіонах. Основними завданнями є:

- Виявлення демографічних особливостей регіонів.
- Визначення головних факторів територіальної диференціації демографічних процесів.
- Моделювання демографічної взаємодії регіонів з метою удосконалення демографічного прогнозування.
- Розробка основ регіональної демографічної політики

2. Мета та завдання курсу.

Мета навчального курсу є дослідження загальних і специфічних закономірностей відтворення населення у суспільно-історичній зумовленості цього процесу рушійні сили цього процесу, головні принципи формування різних типів відтворення населення, а також сформулювати знання про розвиток і динаміку народонаселення, навчити аналізувати сучасні демографічні процеси у світі та в Україні.

Завдання вивчення дисципліни:

- сформулювати знання про об'єкт, предмет, методи дослідження демографічної науки, її структуру та зв'язок з іншими науками,
- розкрити найважливіші поняття і категорії демографії, їх головні терміни та методи дослідження,
- вивчити методіку демографічного аналізу, картографування;

- узагальнити теоретичні знання про рух населення, проаналізувати причинно-наслідкові зв'язки між демографічними процесами
- навчити працювати студентів з науковою та науково-популярною літературою для аналізу демографічної і статистичної інформації;
- розробити і вдосконалити широкий набір методичних підходів і засобів, необхідних для впорядкування і узагальнення великої кількості демографічних подій в усій їх багатоманітності і складності;
- вивчити основних особливостей розвитку населення планети у цілому, та специфічних рис демографічного відтворення в окремих країнах і особливостей України;
- дослідити еволюцію закономірностей відтворення населення у кількісному та якісному відношенні в процесі зміни його історичних типів, надати студентам сучасне розуміння демографії як самостійної суспільної науки, яка через динаміку чисельності населення висвітлює в кількісній формі результат дії всіх економічних, соціальних і культурних факторів, що визначають розвиток України і людства в цілому;
- виявити головних тенденцій зміни відтворення населення у перспективі;
- надати студентам практичні вміння аналізувати процеси народжуваності, смертності, шлюбності і розлучуваності, міграції в Україні і світі в цілому;

розвинути вміння висвітлювати актуальні проблеми сучасної демографічної ситуації і напрямки демографічної політики.

2. Історіографія та джерельна база курсу.

Джерела демографії в загальному вигляді можна поділити на дві групи.

1. Первинна або вихідна інформація, перш за все це абсолютні показники про чисельність і склад населення, одержувані з статистичного спостереження.
2. Вторинні дані, перетворені з первинних, для тих чи інших цілей дослідження на основі статистичних операцій, наприклад розрахунків відносних, середніх показників, побудова угруповань, демографічних таблиць.

Найважливішими джерелами даних про населення і демографічні процеси можна вважати наступні.

1. Періодичні переписи населення - основне джерело даних, перш за все про вихідну чисельність і склад населення тієї чи іншої території, організовуються перепису населення один раз в п'ять або десять років.

2. Дані поточного обліку населення.

Під поточним обліком населення розуміється система постійної реєстрації демографічних подій у міру їх настання.

Здійснюється поточний облік в органах реєстрації актів цивільного стану - ЗАГС (це стосується перш за все природного руху населення), органах внутрішніх справ і федеральної міграційної служби (відноситься до внутрішніх і зовнішніх переміщень).

3. Матеріали різних вибірових обстежень - анкетування, опитувань будь-якої частини населення з певних тем.

4. Регістри населення - списки або бази даних будь-якої категорії населення (наприклад, інвалідів, призовників), поповнюються постійно.

Головне джерело знань про населення для демографії - це як і раніше загальні перепису населення. Крім того, активно застосовуються і дані поточного обліку, різних реєстрів населення, в яких є інформація, відсутня в переписах, наприклад про динаміку народжуваності та смертності, міграційних процесах. Вибіркові дослідження постачають демографів оперативними даними по найбільш важливим, нагальних питань, наприклад про ефективність демографічної політики.

Основним джерелом історичної демографії є переписи населення, які проводилися в різні історичні періоди. Незважаючи на окремі недоліки процедури здійснення їх у XVI-XX ст., вони є важливими статистичними джерелами, інформаційний потенціал яких може бути використаний при дослідженні питань теорії і практики історичної демографії від середньовіччя і до нового часу.

Спроби визначення чисельності населення робилися вже у стародавні часи, проте методи тогочасних «демографічних досліджень» були дуже примітивними і недосконалими. Так, грецький історик Геродот розповів, яким чином у V ст. до н. е. скіфський цар Аріант намагався з'ясувати кількість своїх підданих. Для цього він наказав кожному чоловікові принести по бронзовому вістря стріли, що їх переплавили і відлили з одержаного металу казан із стінками завтовшки в шість пальців і місткістю в 600 амфор. Сучасні науковці, які спробували на підставі цього напівлегендарного повідомлення вирахувати реальну кількість населення Скіфії, одержали фантастичні цифри - від 6 до 13 млн чоловік!

Необхідність дослідження історичних передумов демографічних змін, що відбулися в Україні, наукового аналізу досвіду вивчення процесу обліку

народонаселення спричинили виокремлення історичної демографії із традиційної загальної комплексної демографічної науки. Термін «історична демографія» почав використовуватися в наукових публікаціях з кінця XIX ст., однак поширення набув у 1920-ті роки. Біля витоків вітчизняної етнічної демографії стояв академік М. Птуха, який вивчав особливості смертності народів Європейської Росії за матеріалами перепису населення 1897 р.

Одним із перших українських демографів-істориків був В. Кубійович - автор низки праць з антропогеографії Карпат і Галичини, статистичних оглядів, створених у 1920-1950-х роках. У подальшому історико-демографічні проблеми в Україні вивчали В. Наулко, О. Компан, С. Кульчицький, А. Перковський, В. Пірко, І. Ворончук. Найбільших успіхів історична демографія як «молода» дисципліна досягла в останні десятиліття. Сьогодні найбільші організації демографів-істориків за кордоном існують у Франції, Англії, США, Італії. На теренах колишнього Радянського Союзу престиж і. д. було піднесено у 1970-х роках: тоді у 1974, 1977, 1979, 1983 та 1985 рр. у Талліні, Ризі, Омську, Кишиневі та Львові були проведені п'ять науково-практичних семінарів із цієї дисципліни. Нині у системі Національної Академії наук України існує Інститут демографії і соціальних досліджень. Питаннями історичної демографії займається також Інститут історії України НАНУ; в Інституті археології НАНУ вивчаються питання палеодемографії.

3. Предмет демографічної науки.

Демографія- наука, що вивчає склад і рух людності (населення) та закономірності його розвитку.

Демографія вивчає такі емпіричні дані про населення, як: кількість, статеві-вікова структура, приріст (скорочення) населення та фізичне переміщення населення (міграція). До задач демографії належать: аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалості життя; короткочасні та довгострокові прогнози стану та динаміки руху населення. Сім'я та шлюб - як соціальні інститути, соціалізація конкретно-історичних індивідів як масовий процес - також належать до комплексу об'єктів демографії. Основною ціллю демографії можна вважати виведення закономірностей та законів розвитку людності.

Геодемографія - дисципліна, що вивчає взаємозв'язки між місцезнаходженням і демографічними характеристиками населення.

Демографія вивчає не просто людність або населення як таке (людність є об'єктом багатьох інших наук - від статистики до соціології), а саме процес відтворення, репродукції людності. Процеси народження, старіння, смертності, зміни генерацій (поколінь) - у демографії зветься природним рухом людності (населення). На відміну від нього - міграція являє собою механічний рух людності (населення). Демографія вивчає не тільки кількість, як це вважалося раніше, але і якість людності (населення). До якості людності в першу чергу належить потенція до самовідтворення - «демографічний потенціал».

Економічна демографія розглядає також «трудоий потенціал» населення.

Медична демографія вивчає здоров'я населення як чинник його відтворення.

Демографія як комплекс наук про людність (населення) вміщує в себе групи наукових дисциплін різних за рівнем теоретичної абстракції:

Емпірична демографія (Демо-статистика або статистика населення)

Дескриптивна (описова) демографія, аналітична демографія чи демографічний аналіз (у вузькому розумінні)

Теоретична демографія (див. також: Демологія) тощо.

Демографічний аналіз в широкому розумінні - як конкретно-дисциплінарна так і загально-наукова методологія, охоплює різні рівні наукової теоретичної думки: від розгляду статистично-аналітичних показників - «Нетто- та Брутто-коефіцієнтів» народжуваності (відтворення населення), «очікуваної середньої тривалості життя», далі через такі теоретичні побудови як - Теорія «Нульового-росту» і врешті-решт - до виведення фундаментальних Законів існування та розвитку суспільства-людності (об'єкт Демології).

Існують також різноманітні «предметно-споріднені» та «галузеві» демографічні дисципліни:

Соціальна демографія

Економічна демографія

Історична демографія

Медична демографія

Етнодемографія

Прикладна демографія

Демографія міського та сільського населення; та ін.

4. Предмет історичної демографії.

Історична демографія (демографія дослівно означає «опис населення» або «народоопис») - це спеціальна історична дисципліна, що вивчає закономірності й характер складу та розвитку народонаселення на різних етапах існування людського суспільства.

Термін «демографія» уперше застосував у 1855 році французький природознавець і математик А. Гійар. У наш час він має кілька значень. Частина науковців вважає демографію точною дисципліною, яка вивчає народонаселення шляхом статистичних підрахунків, інші - описовою дисципліною, головним завданням якої є вивчення фізичного, політичного, економічного і культурного стану людства. Зокрема, у Франції предметом вивчення демографії як одного з розділів статистики є склад населення та його рух - як біологічний, так і механічний, тобто переселення з одних регіонів в інші.

Суть історичної демографії полягає у тому, що всі демографічні процеси, і сучасні зокрема, вивчаються в контексті історичних подій і відбивають їхні наслідки - міграційні процеси, війни, потребу в робочій силі, переселення людей на нові землі тощо. До сфер її дослідження належать питання відтворення населення в цілому (народжуваність, тривалість життя, смертність), його територіальне розташування; міграції, зміни чисельності, динаміки зростання чи спаду; професійна, соціальна, шлюбна та інші структури, тобто економічні, політичні та культурно-побутові явища в демографічній області життя суспільства.

Отже, дана наука вивчає й аналізує демографічні ситуації, що мали місце в минулому, прогнозує майбутню чисельність і склад населення, а також розробляє методи щодо контролю та керування демографічними процесами. Ці дослідження здійснюються на межі історії і статистичної демографії, а також етнології, економіки, соціології та антропології з використанням методів дослідження усіх цих дисциплін.

Предметом дослідження історичної демографії є вивчення різних аспектів історії розвитку народонаселення, з числа яких назвемо:

- періодизація зростання або спаду чисельності населення;
- склад населення (статеві-вікові співвідношення, шлюбно-сімейні структури, основні заняття, фізичні параметри, соціальна структура суспільства);

- три види руху населення: природний (зміна поколінь як наслідок природного процесу народжень і смертей), механічний (міграційний) та соціальний;
- розвиток виробничих сил, чисельність і рухливість населення у різних соціально-економічних формаціях;
- становий і професійний склад населення певної країни чи регіону у часовому зрізі, джерела і форми його поповнення та відтворення;
- залюднення певної місцевості, динаміка зростання і структура населення окремих регіонів.

Ця дисципліна не лише доповнює загальноісторичні праці різноманітними демографічними відомостями, а й самостійно вивчає зв'язки демографічної сфери життя суспільства і впливу на неї соціально-економічних, культурних, етичних та інших відносин, що змінюються в часі.

5. Демографія і статистика населення.

Демографічна статистика - окрема галузь статистичної науки і складова частина системи демографічних наук. Засновником демографічної статистики і власне демографії прийнято вважати Джона Граунта (1620-1674) - британського купця і вченого.

Демографічна статистика займається проблемами збору, систематизації, накопичення, викладу та аналітики даних, що характеризують чисельність, склад, рух та розміщення населення. Це може стосуватися, як населення окремої країни (регіону, області, району, міста), так і планети загалом. Демографічна статистика вивчає також природний рух населення на основі оцінки таких показників, як народжуваність, смертність, кількість сімей, кількість укладених шлюбів і їх середня тривалість, кількість розлучень, обсяги переміщення (міграції) населення тощо. Для оцінки кількісних та якісних характеристик демографічних показників в динаміці демографічна статистика використовує різні методичні прийоми та засоби збору, оцінки та візуалізації результатів відповідної аналітики.

Основним джерелом емпіричних даних для демографічної статистики є інформація, що збирається, впорядковується, накопичується і розповсюджується різними статистичними служба. В Україні таку функцію виконує Державна служба статистики України. Формування усього інформаційного масиву, що використовується в процесі статистичної обробки здійснюється двома основними способами:

регулярним;

дискретним.

У першому випадку збір та накопичення відповідної інформації відбувається за рахунок подачі органами місцевого самоврядування щорічної інформації про склад, чисельність та рух населення. У другому випадку проводиться перепис населення, що дозволяє актуалізувати статистичну інформацію і провести уточнення усіх основних показників демографічної статистики. Єдиний в часи незалежної України перепис населення відбувся 5 грудня 2001 року.

Іноді можуть проводитися додаткові вибіркові обстеження для одержання необхідних даних з метою розробки демографічних прогнозів чи оцінки тенденцій (трендів) розвитку.

6. Історія формування демографічних знань.

Історії різних цивілізаційних культур свідчать про те, що демографічна статистика існувала з древніх часів. Зокрема історія християнства доводить той факт, що перепис населення відбувся ще в часи Моєсея. Книга Чисел у Старому Заповіті містить досить детальні інформацію про тогочасний перепис населення.

Мартін де Муруа у своїй книзі «Загальна Історія Перу» говорить про те, що в якості інструменту демографічної статистики Імперії інків ще в XV–XVI століттях активно використовували кіпу: «вони вели підрахунок усіх людей селища, дорослих і дітей».

У розвиток сучасної демографічної науки великий внесок зробили такі науковці, як Джон Граунт (1620-1674), Вільям Петті (1623-1687), Ернст Енгель (1821-1896).

Вже в середині XIX століття в економічно сильних країнах набула помітного поширення практика проведення регулярних переписів населення. Це стало хорошою інформаційною основою для формування відповідної окремої галузі статистики. Проте, аж до початку XX століття демографічна статистика була частиною демографії.

7. А.Гійяр, Е.Енгель. Демологія. Дж.Граунт. Т.Мальтус.

Демологія, - Наука про людські спільноти; народознавство.

Жан Клод Ашиль Гійяр, французький статистик і натураліст, доктор наук (1835). Здобув гуманітарну освіту в Клермон-Феррані. Один із засновників Паризького статистичного і ботанічного товариств. У 1853 році на 1-й сесії Міжнародного статистичного конгресу в Брюсселі виступив з доповіддю про організацію статистики населення, запропонував скласти яку можна порівняти міжнародну номенклатуру хвороб

і причин смерті. Розрахував таблиці смертності для Франції за 1840-1849 роки за вдосконаленим їм методом Е. Галлея. Гійяр увійшов в історію як автор терміну «демографія», що з'явився вперше в назві його книги елементи статистики людини, або Порівняльна демографія »(1855). У цій роботі, спрямованій проти мальтузіанства, Гійяр прагнув показати на основі аналізу статистичних даних, що населення зростає відповідно до наявних засобів існування. Демографію Гійяр розумів в широкому сенсі як природну і соціальну історію людства », в більш вузькому - як « математичне пізнання населення, їх загального руху, фізичного, громадянського, інтелектуального і морального стану », або « математичну географію людського роду », що описує маси за допомогою чисел згідно прихованими за ними зв'язками.

Ернст Енгель - німецький вчений-економіст, статистик, фахівець з бюджетів пролетарських сімей, критик мальтузіанства, автор «Закону Енгеля». Основним предметом досліджень Енгеля була структура бюджетів робочих родин. Аналіз багаторічних статистичних даних привів його до висновку, що з ростом доходу сім'ї структура витрат змінюється. При цьому питома вага витрат на харчування знижується, частка витрат на одяг, опалення і житло залишається на колишньому рівні, а питома вага витрат на задоволення культурних потреба збільшується. Ці висновки і отримали назву «закону Енгеля». Крім іншого, Енгель винайшов карткову систему збору статистичних даних. Його нововведення використано для перепису населення. Першим, хто взяв на озброєння його карткову систему при переписі жителів міста Ревеля (нині Таллінн) в 1871-му, опинився статистик і Естлядський місцевий діяч, Павло Йордан. За свою кар'єру Ернст написав багато економічних робіт, але його ім'я здебільшого пов'язують з його статистичними працями, опублікованими ще за життя автора в різних періодичних виданнях. Наприклад, такими виданнями були «Прейс. Статистика» («Preuss. Statistik») 1861-го року, журнали «Статистичне бюро» («Zeitschrift des Statistischen Bureaus») та «Статистичне бюро Королівства Саксонії» («Zeitschrift des Statistischen Bureaus des Königreichs Sachsen»). Запуск усіх цих трьох видань Енгель ініціював сам. Також у 1861 році вийшла його книга «Книжка рахунків домогосподарки і її значення в економічному житті нації» («Des Rechnungsbuch der Hausfrau und seine Bedeutung im Wirtschaftsleben der Nation»).

Джон Граунт - англійський вчений, родоначальник науки демографії. Поряд з Вільямом Петті почав розробляти методи статистики і перепису населення, які є основою

сучасної демографії. Вперше використав таблицю дожиття, що містить дані про можливість дожиття до певного віку. Граунт також вважається першим експертом в області епідеміології. Його книга «Природні і політичні спостереження над списками померлих» (англ. Natural and Political Observations Made upon the Bills of Mortality) присвячена переважно статистиці з соціальної гігієни. Він вивчає звіти про смертність і робить спробу створення системи попередження виникнення вогнищ і поширення бубонної чуми. Система фактично створена не була, але його роботи є першою, заснованою на методах статистики, оцінкою чисельності населення Лондона.

Мальтус Томас Роберт- англійський священик і вчений, демограф і економіст, автор теорії, згідно з якою неконтрольоване зростання народонаселення повинне призвести до голоду на Землі.

У його роботі «Все про принципи населення» 1798 (перероблений 1803 року) наводяться доводи необхідності контролю за приростом населення, оскільки населення росте за геометричною прогресією, а кількість продуктів харчування - за арифметичною. Вплинув на формування в Чарльза Дарвіна концепції природного відбору як рушійної сили еволюції. Мальтус розглядав війну, хвороби і голод як необхідні процеси для коректування чисельності населення.

8. Теорія демографічних переходів.

Демографічний перехід - історичний перехід від одного типу відтворення населення до іншого. Сучасний демографічний перехід є швидким зниженням народжуваності і смертності, в результаті чого відтворення населення зводиться до простого заміщення поколінь. Цей процес є частиною переходу від традиційного суспільства (для якого характерна висока народжуваність і висока смертність) до індустріального.

Термін був уперше введений в науковий обіг американським демографом Френком Ноутстейном 1945 року, хоча подібні ідеї висловлювалися і раніше. Сама концепція демографічного переходу набула особливої популярності пізніше, у зв'язку з демографічними змінами, що відбулися після Другої світової війни в країнах, що звільнилися від колоніалізму. В результаті значного зниження смертності (на перших порах головним чином через успішні протиепідемічні заходи) і збереження високого рівня народжуваності в цих країнах різко прискорився ріст населення, що отримало назву демографічного вибуху.

Було з'ясовано, що аналогічні зміни відбулися в основному у XIX столітті і нині в економічно розвинутих країнах, але в них різке прискорення зростання населення супроводжувалося зниженням рівня народжуваності і в кінцевому рахунку стабілізацією зростання населення. З іншого боку, досить швидке зниження народжуваності спостерігається в даний час і в країнах Третього світу, багато з яких (наприклад, Іран) вже досить близькі до завершення демографічного переходу.

Етапи

Загальна схема процесу демографічного переходу складається з 5 послідовних фаз, кожна з яких в різних регіонах Землі відбувається за власним сценарієм, але має певні спільні риси з аналогічними фазами в інших регіонах. Позначимо коефіцієнт народжуваності через $R(x)$, коефіцієнт смертності через $S(x)$, тоді приріст коефіцієнта народжуваності буде $R'(x)$, а коефіцієнта смертності буде $S'(x)$.

- Перший етап (демографічна революція) характеризується збереженням високої народжуваності при різкому скороченні смертності. Завдяки цьому досягається високий рівень природного приросту. Менше зниження коефіцієнта народжуваності ніж зниження коефіцієнта смертності ($R'(x) > S'(x)$), отже коефіцієнт природного приросту максимальний. Статеві-вікова піраміда виглядає як конус з дуже широкою основою (малі діти) і загостреною верхівкою (відсутність статистично значимої групи людей дуже похилого віку). До 1925 року цей етап пройдено промислово розвиненими країнами.

- Другий етап характеризується переходом від багатодітних сімей до малодітних, рівень смертності зменшується катастрофічно, а рівень народжуваності залишається майже на тому самому рівні. Коефіцієнт смертності знижується і досягає мінімуму ($S'(x) = 0, (\min)$), в той час як коефіцієнт народжуваності знижується швидше коефіцієнта смертності ($R'(x) < S'(x)$), що призводить до уповільнення приросту населення, а також до демографічного старіння населення. Статеві-вікова піраміда звужує свою основу, центр мас починає рухатись догори (збільшується частка людей похилого віку, відносно починають переважати юнаки й молодь, а не діти й немовляти).

- Третій етап характеризується підвищенням показників смертності за рахунок старіння населення (покращення медицини, харчування і санітарно-епідеміологічного середовища найбільше впливає на очікуваний середній вік нових поколінь, старше покоління несе «тягар» попередньої епохи), при повільному зниженні народжуваності (діти більше не помирають у малому віці й потребують все більше ресурсів і часу на своє

виховання). Внаслідок такого часового лагу природний приріст продовжує наростати, відбувається перехід до слабкорозширеного відтворення населення, пізніше до його зменшення - депопуляції. Коефіцієнт смертності збільшується ($S(x)$ зростає) (внаслідок демографічного старіння), а також сповільнюється зниження коефіцієнта народжуваності ($R'(x)$ спадає). До кінця третього етапу коефіцієнт народжуваності приблизно дорівнює рівню простого відтворення, а коефіцієнт смертності нижче рівня простого відтворення. $R(x) \approx 2,1$, $S(x) < 2,1$, де 2,1 - рівень простого відтворення. Статеві-вікова піраміда вирівнюється в своїй основі (кількість народжених і померлих дітей урівноважується).

- Четвертий етап настає тоді, коли показники народжуваності і смертності зрівнюються (закладений вдосконаленням медицини, покращенням санітарно-епідеміологічного середовища ресурс повністю вичерпано; колишні діти з поколінь багатодітних сімей, що стають молодими батьками, також традиційно воліють мати принаймні одну дитину), а ріст кількості населення припиняється. Коефіцієнт смертності ($S(x)$) збільшується і стає рівним коефіцієнту народжуваності ($R(x)$). Статеві-вікова піраміда набуває циліндричної форми з крутими сторонами (поступово відбувається зменшення різниці чисельності у різних поколінь, від дітей до старих людей). Процес демографічної стабілізації закінчується.

- П'ятий етап, який буде розвиватись у майбутньому, має декілька сценаріїв. Рівень смертності ($S(x)$), скоріш за все, залишиться на своєму плато, а тенденцію рівня народжуваності ($R(x)$) важко передбачити. Можливе подальше його зменшення, коли вік парування буде продовжувати збільшуватись, як і тривалість дитинства, а кількість дітей у сім'ях зменшуватись, так само збільшуватиметься кількість бездітних і самотніх. Тоді природний приріст стає від'ємним і відбувається депопуляція. Статеві-вікова піраміда в такому випадку стає схожою на яйце поставлене на попа (незначна кількість дітей, найбільша частка людей середнього віку, незначне зменшення частки старіших поколінь). Приклад, високорозвинені постіндустріальні країни Європи, Японія. Можливий також сценарій стабілізації рівня народжуваності ($R(x)$) на одному плато з рівнем смертності ($S(x)$), або й новий невеликий ріст, що призведе до поступового зростання популяції. У будь-якому разі швидкість зростання чисельності населення уповільнюється, графік росту виположується.

На даний час країни, що розвиваються, знаходяться на другому і третьому етапах, розвинені вийшли на четвертий етап, при цьому в багатьох з них смертність перевищила

народжуваність і спостерігаються від'ємні показники природного приросту населення. Економічно розвинені країни вже завершили демографічний перехід, а ті, що розвиваються закінчують другий і вступають в третій етап, тобто виходять із стану демографічного вибуху і наближаються до завершення демографічного переходу.

9. Теорія оптимуму народонаселення.

Ця теорія, висловлена Т.Мальтусом в книзі «Досвід про закон народонаселення», з короткого памфлету в першому виданні у всіх інших представляла об'ємне дослідження. Як вважає А.Маршалл, в її перших виданнях хід міркувань Т.Мальтуса був направлений на доказ того, що «всі народи, про історію яких є достовірні дані, були такі плодовиті, що збільшення їх чисельності виявилось б стрімким і безперервним, якби воно не затримувалося або браком коштів існування, або...хворобами, війнами, вбивствами новонароджених або, нарешті, добровільною стриманістю». Але вже в другому і подальших виданнях, уточнює він, «Мальтус будує своє дослідження на такій великій кількості і на такому ретельному підборі фактів, що він може претендувати на місце у ряді засновників історико-економічної науки.

Насправді, центральна ідея теорії про вплив чисельності і темпів приросту населення на добробут суспільства вірна і актуальна.

Номо sapiens - людина розумна як вид живих істот - існує на планеті близько 100 тис. років, але лише приблизно 8 тис. років тому на Землі стало налічуватися близько 10 млн. чоловік. Чисельність землян збільшувалася дуже поволі, поки вони жили полюванням і збирачем, вели кочовий спосіб життя. Але з переходом до осілого землеробства, до нових форм виробництва, особливо промисловості, число людей стало швидко збільшуватися і до середини XVIII сторіччя склало близько 800 млн. Потім наступив період все більшого прискорення приросту населення на Землі. Приблизно у 1820 р. чисельність людей досягала 1 млрд. У 1927 р. ця величина подвоїлася. Третій мільярд був зафіксований в 1959 р., четвертий - вже через 15 років, в 1974 р., а всього через 13 років 11 липня 1987 р. було оголошено ООН «днем народження 5-мільярдної людини». У 1999 році був зафіксований 6-мільярдний житель планети, у 2011 – населення досягло 7 мільярдів.

Хоча темпи зростання населення в світі потроху знижуються, абсолютні величини приросту швидко ростуть. Наприклад, якщо в 1988 р. приріст складав 86 млн. чіл. у рік,

то на початку 90х рр. він вже перевищив 90 млн. чоловік в рік. Це означає, що кожна добу в світі стає на чверть мільйона людей більше.

10. Проблема старіння народонаселення.

Старіння населення - зсув розподілу населення за віком у бік старшого віку.

Цей процес є результатом демографічних змін в характері народжуваності, смертності і частково міграції. За даними комісії ООН з питань розвитку суспільства станом на 2005 рік, старіння населення спостерігалось у всіх країнах світу крім 18. Облік тенденцій і наслідків демографічного старіння - одне з головних завдань демографічної політики.

Старіння населення - це процес, який характерний для всіх європейських держав, але висока частка старих людей там досягається, головним чином, високою тривалістю життя, т.з. старіння “знизу”, а в Україні - за рахунок зменшення кількості дітей, т.зв. “старіння згори”. Він буде продовжуватись і надалі. Вікова структура населення України свідчить про регресивний тип відтворення поколінь: в ній нараховується понад 14.3 млн. пенсіонерів, з них за віком – понад 10.3 млн. осіб, за інвалідністю – понад 2.0 млн. осіб. У розрахунку на 1000 жит. припадає понад 300 пенсіонерів. Відбувається постійне скорочення економічно ефективної частини населення; частка людей у віці 15-24 р. – 15%, а 25-59 р. – 46,7%. Скорочення економічно активного населення призведе до ще більшого зростання рівня навантаження на населення працездатного віку. За шкалою ООН старим населення вважається тоді, коли частка людей у віці понад 65 р. становить більше 7%. В Україні вона загалом досягнула 15.9%, а серед сільських жителів – 19,8%. Тому населення країни оцінюють як дуже і дуже старе. Важливими наслідками старіння населення, як відзначають західноєвропейські дослідники, є крім погіршення демографічних показників, ще й такі: зниження здатності до освоєння нових професій і застосування нових технологій, негативний вплив на ефективність виробництва, бо з віком величина зарплати збільшується, а продуктивність праці зменшується. Прогноз вікової структури, складений Відділом демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України на 2026 р. показує, що частка людей пенсійного віку збільшиться до 24.7%, а дітей - зменшиться до 15%, відповідно збільшиться демографічне навантаження людьми старшого віку на працездатних людей. Ці показники уже в 2005 р. становили 23,8% (старшого віку) і 16,3% (молодшого віку), їх зміна відбувається значно вищими темпами, ніж передбачалась. Дослідження вчених нашої

країни підтверджує, що в сучасних умовах неможливо докорінно поліпшити вікову структуру населення внаслідок збільшення показників народжуваності. Тому статеві-вікові піраміди населення все більше звужуватимуться при основі. Найголовнішим завданням, що стоїть у галузі поліпшення якісної структури населення є створення можливостей для підвищення якості життя всіх людей, ефективного використання як працездатного населення, так і соціального, культурного і трудового потенціалу населення старшого віку. Всебічне вивчення соціально-економічних характеристик різних вікових груп людей, особливо професійної придатності, яка пов'язана із віком і досвідом, дасть можливість переглянути деякі негативні моменти, пов'язані із старінням людей.

11. Основні напрями досліджень з історичної демографії.

В історичній демографії умовно виділяються три основних напрямки досліджень:

- дослідження динаміки чисельності, складу і щільності населення, а також міграції та розселення;
- історичний аналіз цих процесів і їх соціальних передумов;
- вивчення ролі факторів демографії в історичному процесі і історичної обумовленості демографічних процесів.

12. Методи демографічного дослідження.

Сукупність методів, якими користується демографічна статистика, складають її методологію. Основою методології є діалектичний метод, який передбачає ретельне визначення в кожному конкретному випадку дії взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних, юридичних, релігійних, традиційних, природних факторів, що визначають відтворення населення. Усі методи можна поділити на такі групи: загальнонаукові методи, математичні методи, статистичні методи та суто демографічні методи.

До першої групи належать методи філософії, політичної економії, діалектичні та логічні методи, методи системного підходу та аналізу.

До другої групи входять математичні методи, використання яких забезпечує одержання повних і точних кількісних характеристик. Особливо широко в демографічній статистиці використовується теорія ймовірностей та математична статистика.

Третю групу складають у першу чергу методи, що розроблені в теорії статистики: метод статистичного спостереження, метод статистичних групувань, абсолютні, відносні та середні величини, ряди розподілу, динамічні ряди, методи індексного факторного аналізу, кореляційно-регресивного та дисперсійного аналізу тощо.

Четверта група – це широкий спектр суто демографічних методів дослідження, розрахунків та аналізу, які сформувалися протягом багатовікової практики збору та обробки статистичних даних та їхнього дослідження. Це методи так званого поздовжнього і поперечного аналізу (методи реального та умовного поколінь). До демографічних методів належать методи моделювання процесів природного руху населення – смертності, шлюбності, розлучуваності, плідності за допомогою системи показників, що обчислюються в демографічних таблицях.

Специфічними є методи побудови та аналізу демографічних таблиць смертності, народжуваності, шлюбності та розлучуваності, система показників режиму відтворення населення, таких як бруто- і нетто-коефіцієнти відтворення населення, методи побудови демографічних моделей, методи демографічного прогнозування.

По-своєму використовується в демографії графічний метод. Він є важливим елементом демографічного аналізу. Серед них особливе місце займають піраміди статево-вікового складу населення та демографічна сітка як інструмент аналізу заміщення поколінь і побудовидемографічних таблиць.

Користуючись методами інших наук, демографія видозмінює їх відповідно до своїх особливостей, тому чітку межу між ними та демографічними методами провести дуже важко.

Мова демографії – це система понять і термінів. Поряд зі специфічними поняттями, демографія для вимірювання демографічних явищ широко використовує терміни статистики і математики (напр. поняття демографічних коефіцієнтів, функцій, таблиць тощо). Демографія також містить низку специфічних термінів. У демографії відсутня своя система знаків і зазвичай використовується математична символіка, яка відповідає тим розділам математики, апарат яких використовується у демографічному аналізі

13. Зв'язок демографії з іншими науками.

Протягом всієї історії демографії навколо її предмета було чимало суперечок, які не припинилися і в даний час. Ці суперечки обумовлені з'ясуванням стосунків демографії з близькими до неї науками. На ранньому етапі становлення демографії як науки її представники намагалися обґрунтувати специфічність змісту і методів демографії, виділити її серед інших суспільних наук, довести, що демографія має свій особливий предмет, відмінний від статистики, економічної географії, політичної економії, етнографії, соціології. На більш пізньому етапі демографи, навпаки, шукали шляхи інтеграції демографії з тими науками, від яких раніше намагалися відмежуватися.

Необхідність взаємодії демографії з іншими науками зумовлена, з одного боку, тим, що на відтворення населення впливають багато природні, соціально-економічні, політичні та гуманітарні чинники. З іншого боку, демографічні події та процеси впливають на всі сфери суспільного життя: побутову, економічну, політичну і духовну. Цей взаємозв'язок формує поле взаємних інтересів у демографів і вчених інших спеціальностей, відкриваючи перспективи для проведення міждисциплінарних досліджень.

В даний час найбільш продуктивними виявляються ті демографічні дослідження, які здійснюються на стику демографії та різноманітних галузей наукового знання. Це дозволяє демографам використовувати знання інших наук, а також апробовані ними методологічні підходи та методи для проведення власних досліджень. За рахунок прикордонних досліджень відбуваються збагачення предмета демографії та виділення в ній нових галузей і напрямків. З наук, з якими у демографії встановилися тісні зв'язки, слід виділити природно-наукові, математико-статистичні, соціально-економічні, соціально-політичні.

Предметом математичної демографії є вивчення за допомогою математичних методів кількісних і якісних закономірностей відтворення населення. Зародження

математичної демографії пов'язують з ім'ям Дж. Граунта, який першим зробив спробу, використовуючи математичні розрахунки, побудувати таблицю смертності. У 1875 р німецький статистик В. Лексис як інструмент аналізу демографічних процесів запропонував демографічну сітку, яка представляла собою графічне зображення в прямокутній системі координат убування в часу чисельності поколінь внаслідок демографічних подій. У 1886 р німецький статистик Г. Бек побудував першу математичну таблицю народжуваності. У 1966 р шведський учений Х. Хюрениус як синонім поняття "математична демографія" запропонував використовувати поняття "демометрія", утворивши його від давньогрецьких слів *demos* (народ) і *metreo* (вимірюю), акцентуючи тим самим значимість математичних методів вимірювання при проведенні демографічних досліджень. У 1969 р австрійський демограф В. Вінклер опублікував роботу "Демометрія", в якій доповнив математичну демографію теорією отримання демографічних коефіцієнтів. Сучасна математична демографія для аналізу демографічних процесів використовує методи математичної статистики та теорії ймовірностей.

Економічна демографія - галузь демографічної науки, що вивчає взаємозв'язок і взаємозалежність економічного розвитку і процесів відтворення населення. У сучасній економічній демографії досліджуються проблеми, пов'язані з обліком демографічних факторів, що обумовлюють виробництво і споживання товарів, створення інфраструктури для різних статевовікових і сімейних верств населення. До специфічних способам економічної демографії відносять укладання вікових економічних таблиць, економіко-демографічних розрахунків, математичних економіко-демографічних моделей і багатовимірних демографічних таблиць.

Військова демографія як галузь наукового знання виділилася в другій половині XIX ст. Проте облік людей, придатних до військової служби, відомий ще з найдавніших часів, про що свідчить вже Біблія. Поява регулярних військ, військової повинності і військової промисловості, великі втрати населення під час воєн (особливо світових) зажадали спеціального обліку та аналізу впливу демографічного чинника у військовій справі.

Предметом сучасної військової демографії є вивчення мобілізаційних можливостей держави, людських ресурсів потенційних військових супротивників і союзників, втрат серед населення та міграційних процесів, викликаних військовими діями, впливу воєн на

здоров'я і відтворення населення. Військова демографія звертає увагу на статеву-вікову склад населення, види військ і їх розміщення.

14. Зв'язок між історією і демографією та виникнення на їхньому перетині історичної демографії.

Демографія тісно пов'язана з іншими науками про людину й суспільство. З одного боку, вона забезпечує їх різноманітною інформацією, з іншого боку - використовує дані інших наук для виявлення ролі різних суспільних факторів у розвитку демографічних процесів. Такий двосторонній зв'язок корисний для успішного розвитку наук; а стійкість цих зв'язків призвела до формування цілого ряду проміжних, «стикових» напрямків досліджень.

Насамперед, демографія пов'язана з такими науками як: історія, економіка, соціологія, етнографія, географія, медицина й психологія.

Зв'язок демографії з історією виник на ранніх етапах формування обох наук, що накопичують знання про розвиток людського співтовариства. Пізніше була виявлена висока залежність відтворення населення від етапу історичного розвитку суспільства, а також встановлено вплив конкретних історичних подій (воєн, революцій, форм державного устрою) на хід демографічного процесу. Тому на стику цих наук сформувалася історична демографія, щовивчає розвиток демографічних процесів на різних стадіях історичного розвитку. Встановлення зв'язку між демографічним і історичним процесами дає основу для прогнозування по методу «аналогій», коли шлях, пройдений близькими за типом країнами, може бути передбачений і для країн, що йдуть поцьому ж шляху з деяким відставанням.

15. Чисельність і структура населення.

Чисельність населення - кількість людей які проживають в певному населеному пункті, місцевості, країні.

Динаміка зміни чисельності населення є важливим демографічним показником. Чисельність населення змінюється в результаті народжуваності, смертності й міграції.

В Україні як і в більшості держав світу, існує дві основні форми обліку населення - поточний облік та переписи населення. Поточний облік населення в Україні проводять місцеві органи влади, які реєструють народження, смерть, укладання й розірвання шлюбу, в'їзд громадян на територію села чи міста чи виїзд з неї. Відомості передають у районні управління і Державний комітет статистики України, де їх опрацьовують і

узагальнюють станом на 1 січня кожного року. Так, на початку 2009 року в Україні проживало 46 144 000 осіб.

Для отримання детальніших відомостей про населення приблизно раз на десять років проводять переписи населення. Це комплексні заходи зі збирання, обробки й публікування статистичних, економічних і соціальних даних про населення країни загалом на момент проведення перепису. В Україні такий перепис був у грудні 2001 року, згідно з яким населення України становило 48 457 000 осіб. Дані, отриманні під час переписів та в результаті поточного обліку населення, використовують для прогнозування та розробки рекомендацій щодо подальшого розвитку певних територій, поселень, держави в цілому. Перші переписи населення на українських землях відбулися 1867 року в межах Австро-Угорщини, у 1897 році - у межах Росії. Дані деяких переписів на українських землях, що входили до складу різних держав, фальсифікують з ініціативи панівних на той момент політичних режимів. Матеріали перепису 1937 року були знищені. Тому складно відтворити точну картину зміни чисельності населення України, особливо до середини 1950-х років

Вікова структура населення - співвідношення кількості різних вікових груп у загальній кількості населення. У віковій структурі населення виділяють три групи:

діти і підлітки (0-15 років);

працездатне населення (чоловіки - 16-59 років; жінки - 16-54 роки);

люди похилого віку.

Статева структура населення - співвідношення чоловіків і жінок у загальній кількості населення.

Статеві-вікова структура населення – це співвідношення між групами людей різної статі і різного віку. Її наочно відображає статево-вікова піраміда. Форма піраміди представляє загальне співвідношення статево-вікових груп за трьома типами:

1) правильна піраміда – найкраща вікова структура;

2) піраміда подібна до дзвону – свідчить про зростання часток населення старших вікових груп;

3) піраміда подібна до урни – засвідчує малу частку молодших вікових груп і дуже високу старших.

На чисельність населення впливає також середня тривалість життя населення. Середня тривалість життя – це вік, який належить прожити даному поколінню при даному рівні смертності.

Показник довголіття – це відношення кількості населення у віці понад 80 років до кількості населення у віці понад 60 років. Він більший у сільській місцевості, ніж у містах

16. Категорії населення: постійне, наявне, юридичне

Наявне населення - все населення, що на момент перепису перебуває на досліджуваній території, включаючи тимчасове населення.

Постійне населення - населення, яке постійно проживає на досліджуваній території (терміном понад 6 місяців або 1 рік)

Юридичне населення - населення, юридично закріплене на даній території.

Лекція 2 «Система демографічних знань».

ПЛАН

1. Історія формування демографічних знань.
2. Історична демографія в системі знань про народонаселення регіонів світу.
3. Історія демографічних реальностей.
4. Палеодемографія.
5. Метод смертних списків.
6. Порівняльна демографія та її методи
7. Історична демографія України XVI – XX ст.: стан та проблеми

Література:

23. Борисов В. А. Демография – М.: Издат. дом NOTA BENE, 1999. – 272 с.
24. Боярский А. Я. Основы демографии: Учебное пособие. – М.: Статистика, 1980. – 295с.
25. Демографічна криза в Україні – К.: Інститут економіки НАН України, 2001. – 560с.
26. Кислий О. Є. Демографічний вимір історії. – К.: Арістей, 2005.– 328с.
27. Мальтус Т. Опыт о законе народонаселения // Антология экономической классики // М.: ЭКОНОВ, 1993. – 458с.
28. Медков В. М. Основы демографии: Учебное пособие. Серия «Учебники и учебные пособия». – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2003. – 448с.
29. Прибиткова І. М. Основы демографії: посібник для студентів гуманітарних та суспільних факультетів вищих навчальних закладах – К.: «Артек», 1995. – 256с.
30. Multilingual Demographic Dictionary. English Section. New York, 1958
31. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3. К., 1959
32. Гохман И.И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966
33. Population in History. Essays in Historical Demography. London, 1969
34. Acsadi G., Nemeskery J. History of Human Life Span and Mortality. Budapest, 1970

35. Мересте У.И. Предмет и структура демографической науки и место в ней исторической демографии. В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Таллин, 1977
36. Пуллат Р.Н. Историческая демография в СССР (значение, итоги и перспективы развития). В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей. Таллин, 1977
37. Вишневский А.Г. Историческая демография и история населения. В кн.: Проблемы исторической демографии СССР. Томск, 1980
38. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения. Избранные произведения. М., 1980
39. Шелестов Д.К. Историческая демография. М., 1987
40. Проблемы исторической демографии СССР. Сборник научных трудов. К., 1988
41. Пискунов В.П. "Система научных знаний о народонаселении": демографический идеал или утопия? В кн.: Демографические исследования, вып. 15. К., 1991
42. Кислый А.Е., Каприцын И.И. Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. Запорожье, 1994
43. Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994
44. Бродель Фернан Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст., т. 1. К., 1995.

1. Історія формування демографічних знань.

Історична демографія вивчає такі емпіричні дані про населення, як: кількість, статевовікова структура, приріст (скорочення) населення та фізичне переміщення населення (міграція). До задач історичної демографії належить: аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалості життя; короткочасні та довгострокові прогнози стану та динаміки руху населення. Сім'я та шлюб - як соціальні інститути, соціалізація конкретно-історичних індивідів як масовий процес - також належать до комплексу об'єктів історичної демографії. Основною ціллю історичної демографії можна вважати - виведення закономірностей та законів розвитку людності.

При розгляді предмета дослідження в історичній демографії виділяють: вивчення процесів шлюбності й припинення шлюбу, демографічної функції родини й відтворення шлюбної й сімейної структури населення; народжуваності і її соціальної обумовленості; смертності і її соціальної обумовленості; відтворення населення, росту його чисельності, взаємозв'язків демографічних процесів і структур.

При загальних методологічних підходах до дослідження кожна із цих областей має свої особливості як у концептуальному, так і в методичному відношенні.

Демографія (Demography) (буквально "народоопис", від грецьких слів *demos*-народ і *grapho*-пишу) - наука про типи, способи й природу відтворення населення й факторах, що спричиняються й впливають на цей процес.

Термін "демографія" уперше з'явився в 1855 у назві книги французького вченого А.Гийяра «Елементи статистики людини, або Порівняльна демографія». Офіційне визнання він одержав після проведення Міжнародного конгресу гігієни й демографії в

Женеві в 1882. У російську мову термін увійшла з 1870-х у зв'язку з роботами 8-ї сесії Міжнародного статистичного конгресу (Петербург, 1872); спочатку вживався як синонім статистики населення. Надалі демографією стали з вид діяльності по зборі даних, опису й аналізу змін у чисельності, складі й відтворенні населення; рідше - просто дані про населення. Прикметник "демографічний" уживається як "стосовний до вивчення населення" (наприклад, демографічна література), а також як "стосовний до населення" (наприклад, демографічна структура).

Як самостійна наука вивчає закономірності й фактори, що визначають або істотно впливають на такі явища людського життя, як народжуваність, шлюбність і припинення шлюбу, відтворення подружніх пар і родин, відтворення населення в цілому як єдності цих процесів; вона досліджує зміни віково-статевої, шлюбної й сімейної структури населення, взаємозв'язок демографічних процесів і структур, а також закономірності зміни загальної чисельності населення й родин як результату взаємодії цих явищ. Демографія розробляє методи опису, аналізу й прогнозу демографічних процесів і демографічних структур.

У практичному плані в область демографічних досліджень входить опис демографічної ситуації, аналіз тенденцій і факторів демографічних процесів на планеті в цілому, в окремій країні або групі країн; на окремих територіях або в окремих групах населення в різні періоди. На підставі вивчення особливостей народжуваності й смертності в різних поколіннях, у різних соціальних групах і на різних територіях демографія оцінює їх найбільш імовірні зміни в майбутньому, розробляючи демографічні прогнози.

Систему демографічних наук умовно можна поділити на декілька блоків. Перший з них включає теоретичні демографічні науки: теоретична демографія відкриває цей блок, далі йде історія демографії, дескриптивна (описова) демографія, економічна демографія, історична демографія, регіональна демографія. Другий блок – це методика: джерела даних про населення, статистичні методи, математичні та соціологічні методи в демографії, картографування, а також моделювання соціально-демографічних процесів. Потім йдуть прикладні демографічні дослідження та соціально-демографічне прогнозування. Робота у цьому напрямку передуює створенню теоретичних основ соціально-демографічної політики в цілях оптимізації соціально-демографічних процесів.

Розглянемо більш докладно взаємозв'язок деяких демографічних наук. Важливе місце у їх системі належить теоретичній демографії, яка покликана розробляти основні методологічні принципи аналізу соціально-демографічних процесів та явищ, основні закономірності відтворення населення. Теоретична демографія дозволяє визначити місце кожної демографічної науки у всій системі, дає можливість вченим, чиї інтереси тяжіють до тих чи інших демографічних наук, встановити роль, місце, значення тих чи інших методів, конкретної методики та техніки аналізу соціально демографічних процесів. Спираючись на загальну теорію народонаселення, теоретична демографія покликана створити основу для розвитку усіх конкретних демографічних дисциплін.

Теоретична демографія містить теоретичні положення, принципи, гіпотези, уявлення, на основі яких пояснюються закономірності, які властиві процесам народжуваності та смертності, шлюбності та розлучуваності, міграційного руху населення, розселенню та іншим процесам.

Досвід демографічних досліджень показує необхідність створення теорій, які б дозволили всебічно оцінити тенденції розвитку тих чи інших демографічних процесів в минулому та майбутньому та створити достатньо обґрунтовані гіпотези їх розвитку у майбутньому. Без подібних теорій важко казати про самі ці явища та їх наслідки для економіки країни та її соціально-економічного розвитку. Комплексні соціальні теорії в демографії слугують основою розробки ефективної демографічної політики.

Теоретична демографія вивчає характер впливу економічних та соціальних факторів на відтворення населення. Соціально-економічні фактори народжуваності, динаміка шлюбності та розлучуваності, міграційні процеси, розселення, зміна соціальної структури населення вивчаються в процесі демографічних досліджень. В теоретичній демографії вони об'єднуються на основі якої-небудь одної теоретичної концепції (наприклад, на основі теоретичних уявлень про рівень життя та потреби населення). Створення таких синтезуючих концепцій – є одним із завдань теоретичної демографії. Вирішити це питання вона може лише взаємодіючи з іншими науками – загальносоціологічними та економічними.

Теоретична демографія покликана впорядкувати систему категорій та понять, які традиційно склалися в демографічній науці, а також ті поняття, що притягнуті в демографію з суміжних наук. Тут виникають багато чисельні питання не тільки

логічного зв'язку та принципів їх структурної організації, але й розкриття змісту усіх понять, що використовуються.

З теоретичною демографією органічно зв'язана і є її частиною історія демографії, яка має своїм предметом вивчення становлення демографії як науки.

Серед різноманітних видів класифікації наук пропонується і класифікація наук за часом та виникненням. Можна покласти в основу історії демографії принцип становлення та розвитку демографії за часом. Але це описовий за своєю суттю принцип. Найбільш ефективно вивчення розвитку будь-якої науки, у тому числі і демографії, у історичній ретроспективі. У відповідності до цієї посилки починати аналіз розвитку демографії необхідно з її сучасного стану. Тільки досягнутий рівень науки дозволить оцінити теорії, які колись вважалися аксіоматичними. При цьому ми виходимо з того, що пояснення того чи іншого явища, яке вивчається демографією, ніколи не можуть бути кінцевими, що поняття, які раніше вважалися аксіоматичними, раніше чи пізніше відкидаються або можуть бути розгорнуті у нову теоретичну систему. Це дозволяє розгорнути більш глибокі зв'язки у народонаселенні та його зв'язках з соціальним та економічним прогресом.

Усвідомити вагомість та практичне значення теоретичної демографії на будь-якому з етапів її розвитку неможливо, доки не буде створена теорія іншого, більш високого рівня, з появою якої нині діюча теорія буде розглядатися як окремий випадок у теорії. У цьому відношенні процес пояснення явищ, що спостерігаються та аналізуються у народонаселенні нескінченний, як нескінчене саме їх пізнання. Викладений тут підхід до аналізу розвитку теорії народонаселення у часовому аспекті адекватно відображає одне з найважливіших вимог діалектичного матеріалізму – досягати будь-який об'єкт у його становленні та розвитку.

Історичний розвиток будь-якої науки характеризується спадковістю, значення якої не зменшується тим, що розвиток науки час від часу супроводжується корінними якісними перетвореннями. Чим ретельніше ми будемо вивчати спадщину вчених, які присвятили свої праці народонаселенню в минулому, тим краще зможемо розібратися в проблемах, які нас хвилюють сьогодні.

Сучасні досягнення демографії, побудова наукових абстракцій, гіпотез та формулювання законів неможливі без аналізу та узагальнення великого фактичного матеріалу, без перевірки теоретичних побудов кращим критерієм істини – практикою

життя. Будь-які теоретичні побудови, не піддані досвіду життя, можуть виявитися чисто схоластичними. Тому ділення досліджень на теоретичні та емпіричні відносно, бо справжнє емпіричне знання неможливе без теоретичного осмислювання і в той же час будь-яка теорія спирається насамперед на практику. Все це цілком відноситься до демографії. Спочатку це були чисто емпіричні розрахунки, необхідні для ряду економічних побудов. Справді наукова теорія народонаселення була розроблена класиками марксизму. У її основі лежать положення про визначальну роль соціально-економічних факторів у розвитку демографічних процесів, про закони народонаселення, які характерні для різних суспільних формацій. Саме ці положення послужили не тільки основою розвитку теорії народонаселення, але й базою для правильного розуміння характеру та перспектив розвитку демографічних процесів у певних соціально-економічних умовах.

Емпіричне дослідження спирається на теорію. Саме емпіричне дослідження включає два елементи: перш за все прийоми та методи збору, а далі аналізу даних про населення, а потім – інтерпретацію, тобто теоретичне осмислення отриманих даних. Перший елемент відноситься до методів демографічного аналізу, а другий є предметом описової демографії.

Під описовою демографією ми розуміємо той елемент системи демографічних знань, у завдання якого входить розробка принципів аналізу стану демографічних процесів та їх характеру. Описова демографія відноситься до числа розділів демографії, що широко застосовуються у народногосподарській практиці; комплекс характеристик населення, тобто їх опис, широко застосовується у різноманітних галузях науки та практики органами державного та планово-господарського управління народним господарством. Описова демографія не може обмежуватися однією тільки констатацією того чи іншого рівня демографічних явищ. В її завдання входить і аналіз наслідків сформованого (або можливого) демографічного становища. Описова демографія у цьому випадку використовує не тільки методи демографічного аналізу, але й прийоми інших суспільних наук.

2. Історична демографія в системі знань про народонаселення регіонів світу.

Важливе місце в системі демографічних наук займає економічна демографія, яка вивчає економічні аспекти відтворення народонаселення, механізм взаємозв'язку економічних та демографічних процесів. У її завдання входить аналіз шляхів

формування різної інтенсивності демографічних процесів під впливом змін економічних явищ. Іншим напрямком досліджень механізму взаємозв'язку економічних та демографічних процесів є аналіз впливу останніх на економічні процеси.

Економічна демографія спирається на методологічні принципи аналізу взаємозв'язку розвитку економіки та народонаселення і у цьому змісті тісно зв'язана з економікою народонаселення. У той же час вона є самостійним елементом системи демографічних наук, оскільки має свій предмет дослідження – проблеми взаємозв'язку економічних та демографічних процесів та їх механізмів. Економічна демографія володіє і особистими методичними прийомами аналізу.

Взаємозв'язок різноманітних компонентів суспільного розвитку це взаємозв'язок процесів, а не сукупність незмінних, застиглих форм. Це повністю відноситься до співвідношення економічних та демографічних явищ. Тому необхідно казати про взаємозв'язок процесів економічного та демографічного відтворення, а не про якісь статистичні їх співвідношення, наприклад чисельності населення та об'єму продукції на певну дату. Інакше кажучи, мова йде про аналіз процесів у динаміці.

Визначення кількісних мір зв'язків між економічними та демографічними явищами має не тільки теоретичне, але й велике практичне значення, бо надзвичайно важливо знати, як може змінитися інтенсивність демографічних явищ в ході виконання соціально-економічних завдань довгострокових планів. З однієї сторони, можливі демографічні зміни повинні враховуватись у народногосподарському плануванні; з іншої – потрібно постійно брати до уваги, що майже всі економічні рішення у тому чи іншому ступені впливають на інтенсивність демографічних явищ.

Наукове передбачення можливих демографічних змін у їх зв'язку з економічним та усім суспільним розвитком, дослідження сучасної демографічної ситуації та її наслідків неможливе поза вивченням історичного розвитку демографічних процесів, що є предметом історичної демографії, яка досліджує історичні передумови, закономірності та характер розвитку народонаселення на різних етапах історії людини. В якості окремої демографічної дисципліни історична демографія досліджує історію розвитку населення світу, континентів, окремих регіонів і країн, визначаючи таким чином реальне історичне значення інтенсивності соціальної, природничої та міграційної рухливості населення при різноманітних соціально-економічних формаціях. Процес відтворення безпосереднього

життя розглядається історичною демографією специфічно, стосовно до кожної соціально економічної формації.

На закінчення зупинимося на основних завданнях регіональної демографії та прикладних демографічних дослідженнях. Безпосереднім об'єктом вивчення регіональної демографії виступають різноманітні процеси (або явища), кожен з яких носить масовий характер та може бути описаний за допомогою статистичних показників: народжуваність, шлюбність, смертність, стан здоров'я населення, формування у районі постійного населення та постійних трудових ресурсів, потенційна та фактична міграційна рухливість старожилів та новоселів, розподілення трудових ресурсів по галузях економіки, географічне розміщення населення тощо. Регіональна демографія може мати загальні проблеми на стику з економікою праці, наукою про розміщення виробничих сил та іншими дисциплінами. Демографічні процеси в регіоні протікають під визначним впливом виробничих відношень. Це означає, що регіональна демографія має тісні контакти з політичною економікою та історією економічного розвитку країни. Важлива роль адаптивних процесів при формуванні постійного населення зіштовхує регіональну економіку з аналізом таких явищ, які складають предмет соціології та соціальної психології.

В системі демографічних наук велике значення мають прикладні демографічні дослідження або напрямок конкретних досліджень. Прикладна демографія, базуючись на методологічних положеннях теоретичної демографії, а у методичному плані – на дослідженнях статистичних, математичних, картографічних, графоаналітичних та соціологічних методів, стикується безпосередньо з народногосподарською практикою та обслуговує потреби поточного та перспективного планування народного господарства у цілому та його галузей. Прикладна демографія має першочергове значення для визначення основ економічного прогнозування на довгий період часу.

Планування народного господарства тісно пов'язане з результатами досліджень багатьох демографічних наук. Планувальники працюють у контакті з демографами, в першу чергу зі спеціалістами в області соціально-демографічного прогнозування, в області теоретичних основ політики народонаселення, оптимізації демографічних процесів. Розробка перспективних планів вимагає спільного співробітництва планових робітників тих чи інших областей народного господарства, урбаністів, організаторів охорони здоров'я, просвітництва та інших областей невиробничої сфери з демографами,

зайнятими вирішенням конкретних проблем, які мають вихід на певну сферу народного господарства. Прикладні демографічні дослідження носять функціональний характер, визначаються завданнями розвитку народонаселення та конкретних сфер та галузей народного господарства.

Як самостійна наука історична демографія вивчає закономірності й соціальну обумовленість народжуваності, смертності, шлюбності й припинення шлюбу, відтворення подружніх пар і родин, відтворення населення в цілому як єдності цих процесів. Вона досліджує зміни статевовікової, шлюбної й сімейної структур населення, взаємозв'язок демографічних процесів і структур, а також закономірності зміни загальної чисельності населення й родин як результату взаємодії цих явищ. ...Демографія... має своїм об'єктом певну область дійсності, що не вивчає ніяка інша наука, - поновлення поколінь людей, тобто процеси взаємодії народжуваності, смертності, а також шлюбності, припинення шлюбу й відтворення населення в цілому.

Загальним практичним завданням не тільки демографії, але й багатьох інших наук, які вивчають народонаселення, є обґрунтування та вироблення політики народонаселення. Це завдання – частина комплексного завдання управління розвитком народонаселення у суспільному масштабі.

Предметом демографії є відтворення населення як процес безперервного поновлення його чисельності й структури в ході зміни одного покоління іншим і закони, їм керуючі.

Історична демографія (демографія дослівно означає «опис населення» або «народоопис») — це спеціальна історична дисципліна, що вивчає закономірності й характер складу та розвитку народонаселення на різних етапах існування людського суспільства.

Методологічні аспекти (демографія – від грец. $\delta\eta\mu\omicron\varsigma$ – народ і $\gamma\rho\acute{\alpha}\phi\omega$ – пишу). Хоча інтерес до проблематики, якою займається д.і., з'явився разом з формуванням демографії як окремої науки, однак лише нещодавно почалися широкі обговорення питань про дисциплінарний статус д.і., її зв'язки з історією та демографією, про перспективи й напрями її подальшого розвитку. Дослідники поки що не дійшли згоди з багатьох проблем, зокрема, й щодо визначення предмета та методу д.і. Найбільш поширені на сьогодні є два тлумачення терміна "історична демографія". Вони наведені, зокрема, в словнику з демографії, складеному демографами-експертами Організації Об'єднаних

Націй. Там зазначається, що терміном "історична демографія" називають студії з: а) історії розвитку демографічних досліджень; б) аналізу демографічних ситуацій в минулому, в періоди, коли була наявною надійна статистика. З цих двох тлумачень лише друге стосується власне д.і. як окремої особливої дисципліни, однак воно не стільки виокремлює її з-поміж ін. наук, скільки ототожнює з демографічною статистикою.

Історики та демографи ще не до кінця осмислили всі причини (та їх взаємозв'язки) виникнення д.і. Більшість з них вбачають їх у необхідності розробки "міждисциплінарних проблем", що потребують кооперації зусиль істориків і демографів, але вони не помічають того, що самі ці проблеми є наслідком певного рівня розвитку демографії та історії.

Фахівці з д.і. розуміють предмет власне демографічного пізнання ширше, ніж фахівці з "класичної" демографії, які жорстко ув'язують його з осн. методом цієї науки – статистичним. Саме нестат. характер переважної більшості досліджень з д.і. зумовлює необхідність пошуку визначення предмета д.і. як нетотожного предметові демографії. Водночас і більшість демографів намагаються не ототожнювати демографічні дослідження про демореальність (у т. ч. і про таку властивість демореальності, як відтворення нас.) зі стат. демографією (демографічною статистикою). Використання в дослідженнях демореальності нестат. методів є свідченням виходу цих досліджень за межі переважно "статистичного" за своїм характером сучасного демографічного пізнання.

Як фахівці з д.і., так і дослідники демореальності фактично вже перейшли до т. зв. широкого розуміння предмета сучасної демографії. Зокрема, фахівці з д.і., по-перше, включили до предмета свого інтересу не лише природний та механічний (міграційний), а й соціальний рух нас., і тому не обмежуються дослідженнями лише статево-вікових та шлюбно-сімейних структур відповідних "демографічних систем". По-друге, вони вивчають мікро- та мезорівні демореальності, використовуючи нові для традиційної демографії методи та методики. По-третє, вони зробили вагомий внесок у вирішення давно назрілої проблеми інтеграції соціальної та демографічної статистики на рівні конкретних історико-демографічних досліджень, а також поширили практику міждисциплінарного підходу на проблеми, які раніше вивчалися в межах окремих наук.

Напр., вивчення механізму обумовленості демовідтворювальних процесів тими чи ін. факторами життєдіяльності людей виявило необхідність кооперації фахівців багатьох

галузей суспільствознавства (насамперед демографів, соціологів, економістів, етнологів та психологів). Це, у свою чергу, ініціювало процес "демографізації" різних галузей суспільствознавства в тому розумінні, що демографічна проблематика почала розроблятися в дисциплінарних межах багатьох суспільствознавчих наук.

Сьогодні поступ демографічного знання відбувається значною мірою саме завдяки розвиткові інтеграційних процесів, які, однак, пов'язані не з розробкою нових стат. дослідницьких процедур, а із застосуванням (і певною мірою пристосуванням) традиційних методик демографічної статистики до аналізу емпіричних матеріалів, напрацьованих за межами демографії. Зокрема використання методики побудови таблиць смертності та середньої тривалості життя людей при аналізі археол. матеріалів дало змогу одержати додаткову інформацію про характер процесів відтворення нас. на ранніх етапах сусп. розвитку, що, у свою чергу, створює підстави для формування нового розділу істор. демографії – палеодемографії. Однак диференціація самої д.і. – це процес, який ще не став предметом спец. наук. інтересу.

Переважає більшість досліджень з проблем д.і. в Україні була виконана в дисциплінарних межах історії (О.Кислий, С.Копчак, В.Кубійович, С.Кульчицький, В.Наулко, В.Огоновський, А.Перковський, Ю.Римаренко, В.Романцов, О.Рудницький, П.Толочко). Принципова особливість цих робіт полягає у тому, що їх автори не обмежуються пошуками та аналізом тієї чи ін. демографічної інформації, а використовують отримані в результаті відповідних досліджень здобутки для задоволення потреб істор. пізнання, для характеристики нас. як тієї "матерії", рух якої є неречовою субстанцією історії. Дослідження з д.і. є невід'ємною складовою всіх фундаментальних праць з історії людства. Абстрагування від демографічних аспектів історії не дає змоги історикам вступити в гностичний простір філософії історії і робити наук. глобальні узагальнення. Франц. дослідник Ф.Бродель, праця якого "Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм" є добре відомою серед істориків, констатує: "Матеріальне життя – це люди й речі, речі й люди... Безперечно, треба починати з людей. Тоді настане час поговорити і про речі".

Так, дійсний матеріалізм (реалізм) в істор. пізнанні проявляється лише там і тоді, де і коли визнається, що: а) вища мета цього пізнання – розширити та поглибити знання про людей як суб'єктів власної історії; б) дійсний рух до розуміння історії є нескінченним процесом вивчення всього того, що "живі людські індивіди" роблять засобами,

інструментами, способами творення, існування та розвитку самих себе як суб'єктів свого "подовженого існування" (демографічного процесу) та "сутнісного буття" (істор. процесу).

З певними застереженнями всі дослідження з д. і. можна розподілити на ті, що здійснюються в дисциплінарних межах історії для вирішення тих чи ін. завдань істор. пізнання, та на такі, що виконуються в дисциплінарних межах демографії з метою виявлення обумовленості сучасної демографічної ситуації особливостями демографічних процесів у минулому. Однак часом специфічні проблеми д.і. потребують того, щоб історики вирішували їх у співпраці з демографами, а демографи – у кооперації з професійними істориками. Неналежним врахуванням міждисциплінарної суті проблем д.і. пояснюються, напр., занадто великі розбіжності в оцінці істориками та демографами людських втрат України від голодомору 1932–1933 в УСРР та в роки Другої світової війни 1941–1945.

Нині в д.і. все більше актуалізуються проблеми, розробка яких потребує залучення до вже традиційної кооперації істориків та демографів, а також фахівців ін. суміжних наук. дисциплін, перш за все етнографів, соціологів та економістів. Розширення та посилення кооперації фахівців різної наук. спеціалізації породжує необхідність координації їхніх зусиль, що неможливо без з'ясування ролі та функцій досліджень окремих властивостей, компонентів, сторін та фрагментів демоістор. реальності в її осягненні як тотальності, цілісності.

У контексті усього сказаного сучасну д.і. можна визначити як наук. галузь, що вивчає минулі демографічні ситуації за допомогою використання дослідницьких процедур, якими володіють фахівці з різних істор. та демографічних дисциплін. На сьогодні доцільно вважати, що реальним об'єктом д.і. є розвиток людства. Адже лише людство як таке є справжнім суб'єктом людської (демографічної) історії, а розвиток людства є людським (демографічним) змістом історії.

3. Історія демографічних реальностей

Демографічна історія – новий і поки що неусталений напрям досліджень демографічної реальності, суть якого полягає у творенні гіпотез про механізми розвитку цієї реальності, а також у розробці принципів, що дають змогу виявляти міру узгодженості таких гіпотез із усіма вже накопиченими знаннями про цю реальність. Однією з перших моделей розвитку демографічної реальності була модель, розроблена

англ. економістом Т.Мальтусом. Він розглядав істор. поступ як взаємодію демографічної складової історії (вона тлумачилась як процес розмноження людей) з недемографічною складовою (розвитком виробництва засобів до життя та поширенням процесів, що стримують зростання чисельності людей як споживачів) і провідну роль у цій взаємодії відводив демографічній складовій.

Модель Т.Мальтуса в цілому й концепція демографічного детермінізму в історії зокрема були розкритиковані марксистами та позитивістами. Першими – за те, що модель обмежувала принцип екон. детермінізму, а отже, ставила під сумнів істинність учення про визначальну роль екон. поступу в історії людства. Другими – за використання понять, що не підлягають чіткому визначенню.

Марксистська й позитивістська критика заблокували розвиток ідей демографічної історії на багато десятків років. Поштовхом до їх реанімації стала методологічна концепція, згідно з якою предмет неокласичної демографії (демології) не тотожний предметові класичної – емпірично-стат. демографії (демографічної статистики). Дослідники, які розвивали цю концепцію, наполягали на тому, що предмет нової демографії, на відміну від предмета стат. демографії, яка має справу із статистичними даними про "природний рух населення", включає в себе категорію "загальна демографічна поведінка людей".

Розвиток ідей демографічної історії в середовищі демографів гальмувався передусім тим, що демографи тлумачили "населення" як "людську популяцію", а "відтворення населення" як низку "подій – народжень і смертей", що є біологічними феноменами. Таке тлумачення було тісно пов'язане із практикою застосування в демографії методів математичного моделювання та відповідних процедур редукції складного до простого. Математизація демографії, з одного боку, посилила її (демографії) пізнавальний потенціал, а з іншого – призвела фактично до того, що прояви розвитку демореальності, які маніфестують якісні зміни, виявилися поза полем зору демографів. Тому коли демографи "натикаються" на факти, розуміння яких потребує визнання того, що механізми, які забезпечують продовження буття людей (відтворення населення), не є незмінними, а розвиваються разом з розвитком демореальності, то вони або відсторонюються від цих фактів, або намагаються по-своєму оперувати історичними категоріями, бо історична наука поки що не має досвіду тлумачення історії як демопроцесу – як поступу сусп. технологій продовження родового існування людей.

Демографічна історія постулює, що демопроеес є основою історії, в ньому час від часу відбуваються "вибухи" творчої активності, які стають "першопричинами" істотних змін в усіх без винятку сферах людської життєдіяльності. Вона вводить до обігу нові поняття на кшталт "монад-субстанцій історичного процесу", і це дає їй змогу пізнавати найглибший шар матеріальної субстанції історії – системне буття людей. Цим самим демографічна історія перебирає на себе функцію спеціальної методології демографії історичної.

Розробка І.д.р. сприяє вирішенню проблеми "паралелізму" двох історій – історії закономірних "форм буття людей" та історії унікальних подій – історії "живих людських індивідів".

4.Палеодемографія.

Палеодемографія – розділ демографії та демографії історичної, що вивчає самовідтворення народонаселення, використовуючи як осн. стат. джерело палеодемостатистичні матеріали. Палеодемостатистика надає, гол. чин., дані про вік та стать померлих. Такими можуть бути статистично достовірні матеріали палеоантропологічних визначень статі й віку, досліджень епітафій, записів у церк. чи цвинтарних книгах, давніх актів громадян. стану, етногр. спостережень, себто т. зв. смертних списків. Особливості використання смертних списків потребують критики як із точки зору демографічної, так і історичної наук, становлять суть палеодемографічної критики джерел. Уперше метод смертних списків для побудови таблиць смертності та середньої очікуваної тривалості життя був використаний англійцями Д.Граунтом (1620–72), В.Петти (1623–87) та Е.Галлеєм (1656–1742) переважно за матеріалами бюлетенів смертності. Угор. вчені Д.Ачаді та Я.Немешкері на основі численних, але розрізнених палеоантропологічних визначень статі та віку з різних країн світу удосконалили метод смертних списків, зробили важливі теоретичні спостереження. Дослідженнями палеодемографів моск. школи В.Алексєєва, В.Федосової, М.Меднікової було порушене питання про невідповідність показників середньої тривалості життя, що отримані методом смертних списків, аналогічним показникам, отриманим сучасним т. зв. демографічним методом з використанням даних про реальне населення, а також було зроблено висновок про П. як самостійну наук. дисципліну з особливими джерелами, методами й завданнями. Палеодемостатистичні та археол. дослідження на теренах України, починаючи з найдавніших пам'яток, проведені О.Тереножкіним, В.Іллінською,

С.Березанською, С.Братченко, Є.Черненко, Г.Ковпаненко, О.Шапошніковою, А.Щепинським, Б.Мозолевським, С.Круцом та ін., дали змогу систематизувати матеріали в істор. часі на конкретній території, а не розрізнено. О.Кислим запропоновані системна критика палеодемостат. джерел та палеодемографічний метод корекції показників таблиць смертності, отриманих на основі смертних списків, що дає можливість порівнювати їх із показниками, отриманими демографічним методом. Теор. дослідження в П. з проблематики самовідтворення народонаселення доповнюють дослідження В.Стешенко та В.Піскунова у визначенні істор. якості населення, а також дослідження П.Толочком, С.Кульчицьким, Ю.Павленком, В.Піскуновим та ін. тенденцій прогресу-регресу, системології істор. періодизації тощо.

5.Метод смертних списків

Метод побудови модельних таблиць смертності та середньої очікуваної тривалості життя, відомий з історії демографічної статистики (Дж.Граунт, Е.Галлей; 17—18 ст.). Використовується сьогодні в палеодемографії та демографії історичній. В його основі лежать тільки дані про вік смерті людей, отримані з археологічних (антропологічні визначення віку та статі за скелетними залишками) та історичних (записи різного походження, включно з епітафіями, церк. книгами) джерел. Статистично значиме число даних, що належать до одного соціуму, дає змогу розрахувати ряд модельних показників і заключний показник — середню очікувану тривалість життя. Метод ефективний лише для розрахунків серед населення, що протягом кількох поколінь було стаціонарним — не мало позитивного чи негативного приросту, міграцій. Археологічні за походженням дані завжди потребують певної корекції, оскільки не дають можливості врахувати смертність немовлят і дітей хоча б із приблизною достовірністю, порівняною з даними сучасної статистики. Т. зв. палеодемографічний метод дає змогу дуже приблизно розрахувати показники таблиці з урахуванням приросту населення. С.с.м. — найбільш узагальнююча істор. модельна побудова для аналізу життєдіяльності давнього населення. У сучасній демографічній науці С.с.м. не використовується, оскільки є можливість отримати для розрахунку більш інформативні дані про числа померлих і чисельність населення за статтю та віком за переписом населення.

6. Порівняльна демографія та її методи

Термін же «демографія» ввів у науковий обіг французький вчений Гійяр (Гійяр, Гільяр, Гіляр) Жан Клод Ашіль. У 1855 р. в Парижі вийшла його книга «Елементи

статистики людини, або Порівняльна демографія». У цій книзі А. Гійяр визначив демографію як природну і соціальну історію людини, або математичне вивчення населення, його змін і його фізичних, цивільних, інтелектуальних і моральних умов. Офіційне визнання поняття «демографія» отримало в найменуванні Міжнародного конгресу гігієни і демографії, що проходив в Женеві в 1882 р. Це визначення демографії відображає те розуміння предмета демографії, яке склалося до середини XIX ст. Воно носить в основному статистико-описовий характер і є надзвичайно широким, включаючи в себе буквально все – від математичного вивчення населення до його «інтелектуальних і моральних умов». Воно, власне, повністю відповідає тому, що означає слово демографія давньогрецькою мовою (демо – народ; графо – пишу, тобто буквально: народоописаніє, опис народу). Важко вказати ту сферу соціального життя або характеристик людей і всього населення, яка не підпадала б під визначення А. Гійяра. Тим не менш протягом досить тривалого часу це визначення демографії було поширено досить широко, і його дотримувалася більшість учених, особливо тих, хто прийшов у демографію зі статистики. І, до речі, досить довго під демографією і розумілася майже виключно статистика населення, ці терміни розглядалися як синоніми. В якості прикладу можна навести хоча б саму назву книги А. Гійяра або те визначення демографії, яке дав інший великий учений XIX ст. Жак Бертійон (Бертільон) (1851-1922): «Демографія займається вивченням колективного життя. Мета її полягає у вивченні причин, в силу яких суспільства розвиваються, відновлюються і, врештірешт, занепадають і гинуть. Вона розглядає як фізичний, так і моральний склад кожного народу; розглядає, які заняття створюють йому засоби до життя, вона досліджує, як і чому люди вступають в шлюб, в якій кількості вони розмножуються і як виховують дітей тощо. Вона вказує, нарешті, за яких обставин, в якому віці і в силу яких причин люди вмирають». У вітчизняній літературі термін «демографія» вперше згадується в 1872 р. в роботі Є. М. Анучина «Значення статистики як науки і Міжнародний статистичний конгрес». При цьому в середовищі російських вчених він тривалий час був синонімічний поняттю «статистика населення». Приміром, відомий російський статистик А. В. Фортунатов у 1907 р. говорив про «демографію («популяционистике», або статистиці населення)». Широке трактування демографії як статистики населення тривалий час визначало її розвиток і збереглося майже до наших днів, знайшовши своє відображення в чисельних підручниках із демографії та довідниках, як вітчизняних, так і зарубіжних. Однак така

«всеосяжність» і «всеїдність» демографії поступово стала усвідомлюватись як її істотний недолік. Зростало розуміння того, що демографія – це особлива наука зі своїм власним предметом, який не збігається з предметами інших наук і виходить за рамки переважно статистичного і математичного опису населення. Оскільки ж останній традиційно зводиться до класичної роботи Дж. Граунта «Природні і політичні спостереження ...», то мали місце також спроби заперечувати історичний зв'язок сучасної демографії від Дж. Граунта через А. Гійяра з дослідницькою математико-статистичної традицією. Зокрема, американський демограф Ф. Лорімер писав наприкінці 50-х рр. ХХ ст.: «Якщо існує деяка «апостольська послідовність», починаючи від Дж. Граунта і кінчаючи демографами наших днів, то вона повністю вичерпується аналізом смертності і побудовою таблиць тривалості життя». Найвідоміший російський історик демографії Д. К. Шелестов (1927- 2000) справедливо відзначав обмеженість як однолінійного розгляду історії цієї науки від Дж. Граунта до наших днів, так і заперечення будь-якого зв'язку сучасної демографії з граунтівською традицією. Демографія виникла і стала розвиватися у зв'язку з дозріваючою потребою капіталістичного суспільства краще зрозуміти саме себе і необхідністю вирішення нових практичних завдань, що вимагали не тільки абстрактно-спекулятивних міркувань про роль населення в історії (чому віддавала данину філософія, починаючи від Конфуція і Платона), а конкретних знань про кількість жителів, що населяють ту чи іншу країну, про їх розподіл за різними групами, про закони, які керують зміною поколінь, і т. п.

1.2. Становлення демографії як науки

Становлення демографії було вельми тривалим процесом, в ході якого лише поступово сформувалося уявлення про неї як про самостійну науку зі своїм власним предметом. При цьому демографія ставала самостійною наукою лише в міру того, як вона звільнялася від відомості свого предмета до статистики, економіки, біології тощо, подібно до того, як соціологія ставала самою собою, лише звільняючись від відомості соціального до несоціального, від фізичного редукціонізму О. Конта, біологічного – Г. Спенсера, психологічного – Г. Тарда та інших. Лише в середині ХХ ст. демографи дійшли переконання, що вони вивчають не просто динаміку чисельності населення, не просто його структури і розміщення по території країни, а щось таке, чого не вивчає жодна інша наука. Практично лише в наші дні демографам вдалося виробити загальне переконання, що предметом демографії є відтворення населення, тобто процес безперервного поновлення його чисельності та структур через зміну поколінь, через процеси

народжуваності і смертності. Хоча питання про відтворення населення як предмет демографічної науки був поставлений ще в першій половині XVIII ст. великим ш 9 Сказане зовсім не означає, однак, що суперечки про предмет демографії належать виключно минулому. Перш за все до кінця не зжиті статистико-описове розуміння демографії. Наприклад, автори одного з найбільш авторитетних підручників демографії Г.С. Шройк (H.S. Shroyok) і Дж.С. Зігель (JS Siegel) проводять відмінність між демографією у вузькому (формальна демографія) і в широкому сенсі слова. У вузькому сенсі демографія визначається ними як наука, що має справу з «величиною, розміщенням, структурою та змінами населення. Величина – це просто число одиниць (осіб) в населенні. Розміщення – розподіл населення в просторі в даний час ... Структура – це, в самому вузькому сенсі слова, розподіл населення за статтю і віком. Зміна – це зростання або зменшення населення в цілому або якихось окремих його структурних одиниць». Демографія у широкому сенсі, за Шройком і Зігелем, включає в себе також вивчення «додаткових характеристик, таких як етнічні, соціальні та економічні характеристики». Однак і в тому, і в іншому випадку статистико-описовий характер демографії проглядається цілком чітко. Аналогічна позиція висловлена і в визначенні демографії, яке дається в багатомовному демографічному словнику, підготовленому фахівцями ООН. Як самостійна наука демографія вивчає закономірності та соціальну обумовленість народжуваності, смертності, шлюбності та припинення шлюбу, відтворення подружніх пар і сімей, відтворення населення в цілому як єдності цих процесів. Вона досліджує зміни віково-статевої, шлюбної та сімейної структур населення, взаємозв'язок демографічних процесів і структур, а також закономірності зміни загальної чисельності населення і сімей як результату взаємодії цих явищ. ... Демографія ... має своїм об'єктом певну сферу дійсності, яку не вивчає жодна інша наука, – поновлення поколінь людей, тобто процеси взаємодії народжуваності, смертності, а також шлюбності, припинення шлюбу та відтворення населення в цілому. З іншого боку, існує тенденція до нескінченного розширення предмета демографії. Вона представлена вже в цитованому вище визначенні демографії в широкому сенсі, за Шройком і Зігелем. Вони ж згадують також у самому широкому розумінні цієї науки, яка має справу вже з «великою кількістю складових частин, включаючи вивчення проблем, пов'язаних з демографічними процесами. Серед них – тиск населення на ресурси, депопуляція, обмеження розміру родини, евгеніка, асиміляція іммігрантів, проблеми

міст, робоча сила, нерівність у розподілі доходів». Американські демографи П. Хаузер та О. Дункан, говорячи про розрізнення вузького і широкого підходів в демографії, називають перший демографічним аналізом (demographic analysis), а другий – наукою про населення (population studies). «Демографічний аналіз, – пишуть вони, – має справу з вивченням компонентів варіативності населень та їх зміни. У центрі уваги науки про населення знаходяться не тільки самі по собі демографічні змінні, але і взаємозв'язок між змінами населення та іншими змінними – соціальними, економічними, політичними, біологічними, генетичними, і географічними і т. п. Об'єкт науки про населення – це, принаймні, детермінанти та наслідки демографічних тенденцій». Демографія як наука не залишає без уваги ті аспекти, які пов'язані з поняттями «народ», «нація» чи «суспільство». Вона, наприклад, розрізняє поняття юридичне населення ... та поняття наявне населення ... і деякі інші категорії населення. Однак значна відмінність демографії, яка користується поняттям «народонаселення», від інших суспільних наук, що оперують поняттями «народ», «люди», полягає в тому, що демографія займається вивченням кількісних закономірностей та їх характеристик: яка чисельність народонаселення, скільки людей певних професій, скільки налічується людей того чи іншого рівня освіти. У той же час, наприклад, питання про соціальний статус населення, пов'язаного з даним заняттям, демографія до останнього часу не розглядала. Тепер вона приділяє певну увагу і якісним характеристикам населення. У вітчизняній науці також склалося широке та вузьке розуміння демографії. Частина вчених розширено (правда, різною мірою) трактує предмет демографії, вбачаючи в ній науку про (народо) населення і включаючи в неї вельми широке коло питань. Це обумовлено історично статистико-описовими корінням демографії, про це йшлося вище. Вітчизняні підручники демографії та наукові монографії, особливо ті що виходили у світ у 60-80-і рр. минулого століття, фактично розглядають її в традиційно розширювальному сенсі, включаючи в її предмет не тільки відтворення населення, але й багато інших питань.

Залежність між обсягом споживання і доходом громадян викликає інтерес і може знайти дуже просте економічне тлумачення. Залежність, уперше вивчена і досліджена ще наприкінці XIX століття німецьким статистиком Е. Енгелем. Вивчаючи структуру бюджетів робочих родин, Е. Енгель вивів кілька видів кривих і сформулював емпіричні закони споживання. З тих пір в економічній літературі ці криві зветься "кривими Енгеля", причому вони стоять окремо у загальній системі економічної теорії, ніяк не

пов'язані з ринковою рівновагою і викладаються економістами як деякий автономний феномен.

Відкидаючи різноманітні пояснення політекономами суті характеру кривих, відзначаю, що вони являють собою функціональну залежність рівноважного обсягу споживання від доходу споживача. Обґрунтування і пояснення кривих Енгеля в роботах учених, як правило, здійснюється через аналіз кривої байдужності, причому А.Г. Гранберг, наприклад, воліє говорити про криві Торнквіста, засновані на законах Енгеля. При цьому приходиться відзначати ряд додаткових обмежень, таких як незмінність при зростанні доходу споживача його споживчих переваг, а також сталість цін на товари.

Очевидно, що ці припущення дуже грубі і не відповідають економічним реаліям. Значить і висновки, що засновані на таких припущеннях, досить умовні.

7. Історична демографія України XVI – XVII ст.: стан та проблеми

У вітчизняній історії малодослідженими залишаються питання історичної демографії, особливо так званої достатистичної доби, тобто до XVIII ст. Такий стан демографічної проблематики пояснюється як суб'єктивними, так і об'єктивними причинами. Помилкові уявлення про роль і місце народонаселення у суспільному розвитку призвели до того, що демографія зійшла до рівня реєстратора статистичних матеріалів і перетворилася на одну із забутих галузей наукового знання. Незважаючи на те, що окремі вчені, як, наприклад, один з найвидатніших українських демографів і статистиків М.В.Птаха, звертали увагу на важливість розробки демографічної проблематики, історична демографія залишилася поза увагою українських вчених. М.Ю.Брайчевський характеризував стан історичної демографії в Україні як катастрофічний.

У той же час будь-яке системне вивчення того чи іншого суспільства не може обійтися без аналізу демографічних явищ. Автор теорії демотичного чинника в історичному процесі М.М.Ковалевський уважав, що “главным фактором всех изменений экономического строя является не что иное как рост населения”. При цьому він зауважував, що на історичний процес рівною мірою впливає як зростання, так і зменшення населення. Аналогічної думки дотримувався і один з найвідоміших представників французької школи “Анналів” Фернан Бродель, який уважав чисельність населення “чудовим індикатором”, що підсумовує успіхи й невдачі. “Якщо людей стає більше, відбувається і піднесення виробництва та обміну; розширюється хліборобство на

перелогових, лісистих, болотянистих, гористих землях. Спостерігається зростання мануфактур, збільшення розмірів сіл і ще частіше – міст; зростають масштаби пересування людей”.

Відставання вітчизняної історичної демографії особливо гостро відчувається на тлі досягнень західноєвропейської демографічної науки. Визнання актуальності й важливості демографічної проблематики викликало на Заході інтенсивну розробку історико-демографічних досліджень. Якщо в 50-х роках у центрі уваги західноєвропейських істориків і соціологів були проблеми, пов’язані з економічними передумовами зростання і спадів населення, вивчення демографічної динаміки, густоти залюдненості різних регіонів, чисельності різних соціальних груп, то в наступні роки вони перейшли до вивчення таких феноменів, як модель шлюбу, сімейні взаємовідносини, становище жінки в родині й суспільстві, її права та обов’язки, виховання і соціалізація дітей тощо. Крім того, вони розробили цілий ряд методик для дослідження таких складних питань, як структура сім’ї, домогосподарства, участь у ньому рідних і близьких тощо. Внаслідок цього історична демографія перетворилася з описової історії народонаселення на аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів.

В українській історіографії широка демографічна проблематика, як-от: характер родини, її тип і структура, масова демографічна поведінка, народження і смертність, взаємовідносини братів і сестер, батьків і дітей, уявлення про сім’ю, шлюб, любов, включаючи вплив цих уявлень на різні сторони життя суспільства, особливо в ранні історичні періоди, майже не зачіпалися.

Необхідність зведення історії з п’єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві ставить на порядок денний вивчення проблем історичної демографії. Адже саме в демографічних процесах і явищах утілюється найважливіший в історії “людський фактор”, найбільше виявляється той чи інший елемент історії з людським обличчям. Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних та моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій має стати об’єктом серйозного вивчення з точки зору історичної демографії.

Проте, в українській демографії залишаються недослідженими не тільки широка демографічна проблематика, але навіть і питання кількісної характеристики населення

України XVI – XVII ст. У різний час цими питаннями займалися такі дослідники, як А.Павіньський, О.Яблонівський, М.Ф.Владимирський-Буданов, В.О.Романівський, О.І.Баранович, О.С.Компан, І.П.Крип'якевич, М.Г.Крикун, С.І.Копчак та ін. Однак, учені виходили з різних, іноді протилежних, методологічних концепцій щодо характеру залюднення України та користувалися різними джерелами і методичними засадами при своїх обрахунках чисельності населення. У результаті на сьогодні маємо декілька оцінок чисельності людності як окремих регіонів, так і України в цілому, що суттєво розходяться між собою.

Одним з перших розпочав демографічні дослідження на українських матеріалах О.Яблонівський, який виходив з теорії про культурницьку місію польської шляхти по освоєнню українських земель. За його підрахунками, на Волині й Поділлі наприкінці XVI ст. мешкало 391.516 жителів, а на території Київського та Брацлавського воєводств – 545.380. М. Ф. Владимирський-Буданов, проводячи розрахунки по Київському воєводству, був настільки збентежений одержаним результатом у 17.000, що абсолютно довільно збільшив це число у декілька разів. На території Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств разом у другій половині XVII ст. він нараховував близько 1 млн. осіб. О. І. Баранович уважав кількісні оцінки М.Ф.Владимирського-Буданова заниженими у багато разів. Досліджуючи матеріали подимного тарифу 1629 р., він склав реєстр поселень Волині із зазначенням у кожному з них кількості житлових споруд і, довівши значно більшу заселеність Волині, обрахував чисельність її мешканців у першій половині XVII ст. у 655 тис. На Брацлавщині в цей же час, за його розрахунками, проживало щонайменше 550 тис. населення, а в південній Київщині – 1.400 тис., тобто разом близько 2 мільйонів. Населення Галичини він обчислював у 1.100 тис. осіб. М. Г. Крикун обраховує населення Волині у 770 тис.

Демографічні дослідження Лівобережної України другої половини XVII ст. належать В.О.Романівському. Критично проаналізувавши переписні книги 1666 р., він обраховував населення Лівобережжя у 500 тис. Проте, О.С.Компан зазначала, що переписні книги, як і податкові реєстри, на підставі яких проводили свої обрахунки О.Яблонівський, М.Ф.Владимирський-Буданов, О. І. Баранович є неповними щодо кількості податкових одиниць. На підставі дванадцятикратного розміру сплати поборового податку 1628 р. в Київському воєводстві О.С.Компан зробила висновок, що податковою одиницею виступало велике дворище, у якому вона рахувала пересічно 12

димів. Виходячи з цього й опрацювавши дані подимних реєстрів Київського і Чернігівського воєводств за 1629, 1631 та 1640 роки, дослідниця визначила їхнє населення в 1 млн. 750 тис. мешканців, а Київського, Чернігівського, Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств разом на середину XVII ст. – у 3 млн. 200 тис. Проте, з цією методикою обрахунків О.С.Компан не погодилися М.Г.Крикун і З.Гульден. М. Г. Крикун не обмежився лише критикою, а, на підставі зіставлення подимних реєстрів 1629, 1630, 1640, 1648, 1650 років з іншими джерелами, уточнив число поселень та розташованих у них житлових будівель ряду воєводств Правобережної України першої половини XVII ст.

Здавалося б, що тепер, маючи більш-менш уточнене число населених пунктів і житлових споруд у них, за тодішньою термінологією – “димів”, можна легко вирахувати чисельність населення як окремих воєводств, так і всієї України XVI – XVII ст. Однак тут постає проблема середнього коефіцієнту, себто пересічного числа мешканців одного диму. Практично майже всі вітчизняні дослідники виходять з коефіцієнта, що дорівнює 6. Ця традиція бере свій початок від Юрія Крижанича, який свого часу зауважував, що за тодішніх умов, при числі дітей у родині менше чотирьох, годі було сподіватися будь-якого зростання населення. Це число виявилось настільки магічним, що мандрувало з однієї праці до іншої і весь цей час не піддавалося критиці й перевірці. Водночас було знехтуване ще одне, не менш важливе, зауваження того ж Ю.Крижанича, що це число (6 осіб на родину) є мінімальним. Серед сучасних вітчизняних дослідників лише двоє – М.Г.Крикун та І.О.Ворончук – наважилися переглянути й підняти цей коефіцієнт. М.Г.Крикун, виводячи свій коефіцієнт залюдненості диму на підставі списків поголового оподаткування населення 1662 р., обчислив пересічно на один дим-родину 6,89 осіб. З урахуванням дітей віком до 10 років, він підніс цей показник до 10. Проте, оскільки це число було отримане на підставі порівняно невеликої кількості маєтків і поселень, він поставився до нього як до нетипового. Однак, вважаючи все-таки залюдненість одного диму вищою шести, М. Г. Крикун підняв його до 6,5. На підставі дослідження документів актових книг, автор цієї статті дійшла висновку, по-перше, про значно більшу багатодітність української родини, ніж вважається, по-друге, про заселеність одного диму більш, ніж однією родиною. Проте, багаторічні дослідження привели до переконання, що навіть дуже обережно визначений нами раніше коефіцієнт диму у 8,4 особи, має бути переглянутий у бік його збільшення.

Крім того, наявні оцінки українського населення є абсолютно статичними, вони не враховують впливу тогочасної історичної ситуації на демографічні процеси. Зокрема, у вітчизняній історіографії зовсім не вивчено питання про вплив війн і природних катаклізмів (пошестей, неврожайних років, голоду) на демографічний стан і масову демографічну поведінку.

Враховуючи саме ці чинники та вивчаючи коливання населення світу, Ф.Бродель сформулював теорію демографічних припливів і відпливів, що, за його висловом, були “символом життя минулих поколінь”. Виходячи з цієї теорії, він нараховував три великі періоди біологічного зростання населення Європи: перший – з 1100 по 1350 рр., другий – з 1450 по 1650 рр. і третій – з 1750 р., а також два великі спади: вкрай різкий з 1350 по 1450 рр. і менш різкий з 1650 по 1750рр. Запорізького війська та його союзника кримського хана, він писав: “Дошедшие до нас исторические данные рисуют ужасающую картину запустения в западной части Южной России”. На підставі присяжних свідчень (присяг отаманів сільських поселень) під час збору подимного податку протягом 1648 – 1654 рр. він нараховував 176 поселень тільки одного Кременецького повіту, де, в результаті воєнних дій, не залишилося жодного житлового приміщення, жодної людини. Серед них він називає місто Полонне, яке за подимним тарифом (поборовим реєстром) 1629 р. налічувало 970 житлових будинків та щонайменше близько 6 тисяч мешканців, обраховуючи навіть за мінімальним коефіцієнтом, по 6 осіб на дим. Жахливу картину спустошення М.Ф.Владимирський-Буданов розкриває на конкретних прикладах. Якщо в “столечному” місті Луцьку у 1629 р. нараховувалося 546 димів, то в 1649 р. їх було 409, у 1650 р. – 182, 1653 р. – 50, а в 1658 р. – лише 14. У центральному місті Володимирського повіту Володимирі на 1658 р. лишилося тільки 2 житлових приміщення з 544 (за тарифом 1629 р.). За його підрахунками, лише польськими жовнірами у Кременецькому повіті було зруйновано 250, а в Луцькому і Володимирському – 370 міст і сіл, тобто разом 620 поселень, що становило понад чверть усіх населених пунктів Волині.

Оскільки через військові дії в багатьох селах не засівалися поля, велика кількість населення загинула від голоду. Значна частина мешканців Правобережної України, шукаючи спокійніші місця проживання, залишала свої оселі й переселялася до східної частини України. Багато поселень спіткала доля села Лосятина, від якого залишилося тільки “місце голое..., подданных не машь, одних татарове выбрали, а другие

померли, а третє на Україну поутекали”. Однак, жоден з дослідників досі не взявся підрахувати втрати українського населення внаслідок зазначених подій.

Однією з найскладніших нерозв’язаних історико-демографічних проблем цього періоду є проблема ясиру, тобто полону, з України. Зазнаючи протягом декількох століть систематичних і спустошливих татаро-турецьких нападів, українське населення мало величезні втрати. Метою більшості з цих подій був не стільки грабіж місцевої людності, скільки захоплення полонених, яких татари продавали на східних ринках, одержуючи за “живий” товар значні кошти. На одного татарського воїна під час таких наїздів припадало від 10 до 25 бранців. Тільки під час великих військових походів, на думку Я.Р.Дашкевича, захоплення людей не було на першому місці, а під час середніх (у 20 – 30 тис. війська) і дрібних (у 2 – 3 тис.) нападів воно було головним завданням.

У польській історіографії складені каталоги татарських нападів. Так, А.Валавендер нараховував 84 татарські наїзди, що сталися упродовж 1450 – 1586 рр., а М.Горн, на підставі актового матеріалу Львівського історичного архіву, склав перелік татарських нападів на українські землі протягом 1600 – 1647 рр. Проте, вони не подають відомостей про кількість виведених полонених. Хронологія татарських нападів на українські землі міститься також у працях А.Й.Ролле, Т.Корзона, Б.Барановського. М.С.Грушевський подав реєстр татарських наїздів на Барське староство.

Докладну вибірку татаро-турецьких нападів на українські землі з польських “Хронік” Мартина та Іоахима Бельських і Матвія Стрийковського зробив Я.І.Дзира. В.В.Панашенко додала повідомлення деяких українських літописів про наїзди кінця XV – першої половини XVI ст. Нами складено каталог татаро-турецьких нападів на українські землі протягом XVI – першої половини XVII ст. за українськими літописами. Як правило, літописи повідомляють про великі (у 80 – 100 тис. напасників), або середні (у 20 – 30 тис.) напади. Про вторгнення невеликих татарських чамбулів (від татарського “чапуп”, що означало невеликий загін) у кількості 2 – 3 тисяч війська або ще дрібніших загонів у 100 – 300 осіб літописці взагалі не згадували, оскільки вони були настільки звичним і поширеним явищем, що й перерахувати їх було неможливо. На превеликий жаль, дуже рідко літописи зазначають кількість захоплених у полон людей, обмежуючись нотатками на зразок: “Татаре пречиськії одного року больш ніжлі п’ять крот були і много людей побрали...”. Чисельні показники виведених або відбитих полонених зазначаються тільки у дев’яти із 74 відмічених літописами нападах, під час

яких, за цими повідомленнями, було забрано в неволю 615тис. чоловік. Я.І.Дзира, зазначаючи складність загальних статистичних підрахунків, наводить, за “Хроніками” протягом XV – XVI ст., 62 татаро-турецькі напади на українські землі, під час десяти з яких було виведено до Криму близько півмільйона (489.410) бранців. Проте, Я.І.Дзира вважає це число перебільшеним. Я.Р.Дашкевич, не поділяючи його думки, навпаки, стверджує, що Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українського люду. За попередніми підрахунками Я.Р.Шашкевича, ясир з України лише протягом XV – середини XVII ст. дорівнював 2 – 2,5 мільйонам осіб. Б. Барановський обраховує середні щорічні втрати населення Речі Посполитої у 20 тисяч, а загальну кількість полону за 1474 – 1694 рр. – в один мільйон. Проте, його методика обчислення ясиру викликала, цілком слушні, на нашу думку критичні зауваження А.Фішера, який висловив сумнів щодо коректності цих загальних підрахунків, оскільки не всі напади відомі. Крім того, він, як і Я.Р.Дашкевич, вважає кількісні показники полону, що подані в джерелах, меншими, ніж вони були насправді.

Як на нас, усі ці підрахунки мають досить гіпотетичний характер, оскільки на сьогодні не маємо навіть повного каталогу всіх татарських нападів на українські землі. Щоб вивчити це питання, потрібні додаткові ретельні архівні пошуки істориків і архівістів. Формулюючи ясир як історико-демографічну проблему, Я.Р.Дашкевич цілком слушно визначає одним з найголовніших завдань істориків комплексне дослідження найрізноманітніших джерел з метою складення якомога повнішого каталогу турецько-татарських нападів з докладними хронологічними даними, з відомостями про територію, охоплену нападами, про кількість нападників і захоплених у полон, про знищення та руйнацію поселень тощо.

Відсутні також серйозні дослідження етнічного складу населення в межах України XVI – XVII ст, хоча на її території мешкало чимало поляків, вірмен, греків, євреїв, татар, турків, караїмів, волохів та представників інших народів. Лише побіжно торкалися цього питання О.Яблоновський, О.І.Баранович, О.С.Компан. Є окремі праці, зокрема присвячені єврейському населенню Великого князівства Литовського, але на сьогодні вони мали б бути доповнені новими матеріалами, що містять документальні джерела, зокрема, актові книги земських та гродських (від слова “Ірод” – замок) судів.

Не достатньо висвітлене й питання соціального складу українського населення; хоча його не обходила своєю увагою більшість уже названих дослідників, воно потребує

додаткової розробки. Спроби обрахунків співвідношення різних страт тогочасного населення (сільського і міського, шляхетського стану, духовенства) робили О.Яблоновський, О.І.Баранович, І.П.Крип'якевич, О.С.Компан, Н.М.Яковенко та ін. Особливо цікаві в цьому плані праці О.Яблоновського, який виводив чисельність не лише окремих верств українського люду, а навіть різних груп усередині них, зокрема, фільваркової челяді, городників та коморників у селянському середовищі. Проте, і в цьому питанні висновки вчених дуже різні. Достатньо лише згадати розбіжності в оцінках чисельності тогочасного міського населення. Так, О.С.Компан обраховувала чисельність міського люду Київського, Чернігівського, Волинського, Подільського і Брацлавського воєводств у середині XVII ст. на 46 % від загальної кількості всього населення. І. П. Крип'якевич був переконаний, що в містах Київського воєводства мешкало більше 50% населення, а О.Яблоновський уважав, що міське населення Київщини і Брацлавщини становить 63%. Як бачимо, коливання чисельних параметрів міського населення є досить значним. Недосконаліми, на наш погляд, є також обрахунки українського нобілітету сучасними дослідниками, які виходять з традиційного коефіцієнту у 6 осіб на родину.

Таким чином, історична демографія України залишається широким полем для досліджень. Дуже важливими є розширення джерельної бази, що дозволяє отримати нові статистичні дані для визначення кількісних характеристик різних груп суспільства, простежити демографічну динаміку, урбанізаційних та міграційних процесів населення тощо. На цій основі можна буде розпочати формально-кількісне моделювання демографічних явищ, створювати сімейно-шлюбні моделі, типологізувати родині структури різних верств населення, вивчати масову демографічну поведінку та ін.

Завдання для кредитних контрольних робіт, тестові контрольні роботи (які завантажені на освітній простір);

***Кредитна контрольна робота з дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії»**

**Кредит 1. СИСТЕМА ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ
ККР № 1**

Варіант 1.

1. Методи етнодемографічних досліджень
2. Роботи А.Гійяра та їх значення в історії демографії.
3. Проблема старіння народонаселення.

***Кредитна контрольна робота з дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії»**

**Кредит 2. СИСТЕМА ДЕМОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ
ККР № 2**

Варіант 1.

1. Праці Е.Енгеля та їх значення в історії демографії.
2. Етнос як об'єкт етнічної демографії.
3. Три види руху населення: природний, територіальний, соціальний.

***Кредитна контрольна робота з дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії»**

**Кредит 3. НАРОДОНАСЕЛЕННЯ СВІТУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ
ККР № 3**

Варіант 1.

1. Природний приріст населення та його складники: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність.
2. Динаміка населення Світу та закономірності його відтворення.
3. Демографічні процеси в сучасній Україні.

***Кредитна контрольна робота з дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії»**

**Кредит 4. НАРОДОНАСЕЛЕННЯ СВІТУ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ
ККР № 4**

Варіант 1.

1. Регулювання народжуваності.
2. Ранні пам'ятники євреїв на Близькому Сході.
3. Предмет етнодемографії..

Інструктивно-методичні матеріали до семінарських занять

Семінарське заняття 1: Вступ до курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».

1. Предмет курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».
2. Мета та завдання курсу.
3. Структура та основні проблеми курсу.
4. Історіографія та джерельна база курсу.
5. Предмет демографічної науки.
6. Предмет історичної демографії.
7. Демографія і статистика населення.
8. Історія формування демографічних знань.
9. А.Гійяр, Е.Енгель. Демологія. Дж.Граунт. Т.Мальтус.
10. Теорія демографічних переходів.
11. Теорія оптимуму народонаселення.
12. Проблема старіння народонаселення.
13. Основні напрями досліджень з історичної демографії.
14. Методи демографічного дослідження.
15. Зв'язок демографії з іншими науками.
16. Зв'язок між історією і демографією та виникнення на їхньому перетині історичної демографії.
17. Чисельність і структура населення.
18. Категорії населення: постійне, наявне, юридичне

Семінарське заняття 2: « Основні демографічні показники регіонів світу»

1. Три види руху населення: природний, територіальний, соціальний.
2. Природний приріст населення та його складники: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність.
3. Загальні і частинні демографічні коефіцієнти.
4. Спеціальні коефіцієнти.
5. Середня тривалість життя.
6. Репродуктивний вік.
7. Спеціальний коефіцієнт народжуваності.
8. Простий, розширений та звужений режими відтворення.
9. Сумарний коефіцієнт відтворення.
10. Брутто і нетто коефіцієнти відтворення.
11. Відмінності у показниках народжуваності, смертності та природного відтворення в різних регіонах світу.
12. Територіальні переміщення населення (міграції): в'їзд, виїзд і сальдо міграції.
13. Класифікації міграцій по різних ознаках.

Семінарське заняття № 3 «Структури народонаселення регіонів»

1. Віково-статева структура населення.
2. Розподіл населення за основними віковими групами.
3. Побудова віково-статевої піраміди.
4. Показник старіння народонаселення.
5. Сімейношлюбна структура населення.
6. Основні типи сім'ї.
7. Нуклеаризація сім'ї.
8. Головні процеси, що впливають на демографічний розвиток сім'ї.
9. Демографічний аналіз шлюбності та розлучуваності.
10. Коефіцієнт урбанізації.

11. Освітній рівень.
12. Етнічна структура.
13. Принципи визначення етнічної приналежності.
14. Прямі і непрямі показники етнічної структури населення: етнічна (національна) приналежність, рідна і розмовна мови, місце народження і походження, громадянство (підданство), конфесія, расова приналежність.
15. Наявність цих показників у переписах населення різних країн світу.
16. Визначення етнічного складу населення за допомогою непрямих показників.
17. Фактори, що впливають на зміну етнічного складу населення.

Семінарське заняття № 4 «Історія обліку народонаселення регіонів»

1. Історія обліку населення світу у Стародавню добу та Середньовіччі (римські цензи, «Книга страшного суду»).
2. Облік населення на українських в часи Руської держави, Великого князівства Литовського та козаччини.
3. Облік народонаселення України в складі Російської та Австро-Угорської імперій.
4. Всеросійський перепис населення 1897 р.
5. Радянська доба.
6. Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р.
7. Основні вимоги до перепису населення: загальність, миттєвість, наявність єдиної встановленої програми, поіменність і безпосереднє одержання відомостей у населення, централізоване керування переписом.
8. Особливості організації поточної статистики народонаселення.
9. Вибіркові обстеження. Первинна і вторинна демографічна інформація.

Семінарське заняття № 5 «Джерела звісток про людність України»

1. Ревізькі казки.
2. Інформативні можливості поточної статистики народонаселення.
3. Метричні книги.
4. Сповідний розпис, приходські книги.
5. Реєстр Війська Запорозького 1649 р.
6. Переписні книги 1666 року.
7. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.
8. Загальноросійські ревізії.
9. Інформативні можливості Всеросійського перепису населення 1897 р.
10. Матеріали радянських переписів населення.
11. Результати всеукраїнського перепису населення 2001 р. та особливості сучасного поточного обліку.

Семінарське заняття № 6. «Історія народонаселення регіонів світу та демографічна політика».

1. Динаміка населення Світу та закономірності його відтворення.
2. Народонаселення України під владою Російської та Австро-Угорської імперій.
3. Демографічний потенціал Української РСР.
4. Демографічні процеси в сучасній Україні. Українці в Світі.
5. Демографічна політика у Давньому Світі.
6. Грецька колонізація.
7. Регулювання відтворення населення Октавіаном Августом і його наступниками.
8. Прояви демографічної політики в державах середньовічної Європи.
9. Основні напрямки демографічної політики в розвинених індустріальних країнах.

10. Законодавство про шлюб.
11. Регулювання народжуваності.
12. Допомоги сім'ям (сімейні дотації, відпустки для догляду за дитиною, допомога саодиноким батькам, кредитні, житлові, податкові пільги).
13. Основні напрямки демографічної політики в СРСР.
14. Запровадження аліментів, прийняття закону про холостяків, саодиноких та малодітних громадян.

Контрольні завдання до семінарських занять, завдання для заліків

1. Предмет курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».
2. Мета та завдання курсу.
3. Структура та основні проблеми курсу.
4. Історіографія та джерельна база курсу.
5. Предмет демографічної науки.
6. Предмет етнодемографії.
7. Демографія і статистика населення.
8. Історія формування демографічних знань.
9. А.Гійяр, Е.Енгель.
10. Демологія. Дж.Граунт. Т.Мальтус.
11. Теорія демографічних переходів.
12. Теорія оптимуму народонаселення.
13. Проблема старіння народонаселення.
14. Основні напрями досліджень з етнодемографії.
15. Методи демографічного дослідження.
16. Зв'язок демографії з іншими науками.
17. Зв'язок між етнологією і демографією та виникнення на їхньому перетині етнодемографії.
18. Чисельність і структура населення.
19. Категорії населення: постійне, наявне, юридичне
20. Три види руху населення: природний, територіальний, соціальний.
21. Природний приріст населення та його складники: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність.
22. Загальні і частинні демографічні коефіцієнти.
23. Спеціальні коефіцієнти.
24. Середня тривалість життя.
25. Репродуктивний вік.
26. Спеціальний коефіцієнт народжуваності.
27. Простий, розширений та звужений режими відтворення.
28. Сумарний коефіцієнт відтворення.
29. Брутто і нетто коефіцієнти відтворення.
30. Відмінності у показниках народжуваності, смертності та природного відтворення в різних регіонах світу.
31. Територіальні переміщення населення (міграції): в'їзд, виїзд і сальдо міграції.
32. Класифікації міграцій по різних ознаках.
33. Віково-статеву структуру населення.
34. Розподіл населення за основними віковими групами.
35. Побудова віково-статевої піраміди.
36. Показник старіння народонаселення.
37. Сімейношлюбна структура населення.
38. Основні типи сім'ї.
39. Нуклеаризація сім'ї.
40. Головні процеси, що впливають на демографічний розвиток сім'ї.

Питання до екзаменаційних білетів, екзаменаційні білети, тести для підсумкового контролю (що завантажені на освітній простір)

41. Демографічний аналіз шлюбності та розлучуваності.
42. Коефіцієнт урбанізації. Освітній рівень. Етнічна структура.
43. Принципи визначення етнічної приналежності.
44. Прямі і непрямі показники етнічної структури населення: етнічна (національна) приналежність, рідна і розмовна мови, місце народження і походження, громадянство (підданство), конфесія, расова приналежність.
45. Наявність цих показників у переписах населення різних країн світу.
46. Визначення етнічного складу населення за допомогою непрямих показників.
47. Фактори, що впливають на зміну етнічного складу населення.
48. Історія обліку населення світу у Стародавню добу та Середньовіччі (римські переписи, «Книга страшного суду»).
49. Облік населення на українських в часи Руської держави, Великого князівства Литовського та козаччини.
50. Облік народонаселення України в складі Російської та Австро-Угорської імперій.
51. Всеросійський перепис населення 1897 р. Радянська доба.
52. Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р.
53. Основні вимоги до перепису населення: загальність, миттєвість, наявність єдиної встановленої програми, поіменність і безпосереднє одержання відомостей у населення, централізоване керування переписом.
54. Особливості організації поточної статистики народонаселення.
55. Вибіркові обстеження.
56. Первинна і вторинна демографічна інформація.
57. Ревізькі казки. Польські люстрації.
58. Інформативні можливості поточної статистики народонаселення.
59. Метричні книги.
60. Сповідний розпис, приходські книги.
61. Реєстр Війська Запорозького 1649 р.
62. Переписні книги 1666 року.
63. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.
64. Загальноросійські ревізії.
65. Інформативні можливості Всеросійського перепису населення 1897 р.
66. Матеріали радянських переписів населення.
67. Результати всеукраїнського перепису населення 2001 р. та особливості сучасного поточного обліку.
68. Динаміка населення Світу та закономірності його відтворення.
69. Народонаселення України під владою Російської та Австро-Угорської імперій.
70. Демографічний потенціал Української РСР.
71. Демографічні процеси в сучасній Україні.
72. Українці в Світі. Демографічна політика у Давньому Світі.
73. Грецька колонізація.
74. Регулювання відтворення населення Октавіаном Августом і його наступниками.
75. Прояви демографічної політики в державах середньовічної Європи.
76. Основні напрямки демографічної політики в розвинених індустріальних країнах.
77. Законодавство про шлюб.
78. Регулювання народжуваності.

79. Допомоги сім'ям (сімейні дотації, відпустки для догляду за дитиною, допомога саодиноким батькам, кредитні, житлові, податкові пільги).
80. Основні напрямки демографічної політики в СРСР.
81. Запровадження аліментів, прийняття закону про холостяків, саодиноких та малодітних громадян. Заходи демографічної політики в Україні.

Методичні рекомендації та розробки викладача

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ (РЕКОМЕНДАЦІЇ) ДЛЯ ВИКОНАННЯ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ:

- Організація роботи на семінарських заняттях

Завдання семінарського заняття. Важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття – форма навчального заняття, за якої викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з курсу «Історія слов'янських народів» полягає у обговоренні й засвоєнні сукупності сучасних принципів, методів, прийомів та технологій вивчення базових понять політичної, економічної, соціальної та культурної історії слов'янських етносів.

Підготовка до семінарського заняття. Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Готуючись до семінарського заняття, слід опрацювати монографічні дослідження та наукові статті (список літератури додається), скласти конспект опрацьованих джерел та тези відповідно до сформульованих проблем, докладний план виступу, а також контрольні запитання проблемного характеру на розуміння матеріалу семінарського заняття іншими студентами.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- 1) здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- 2) сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- 3) прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- 4) осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;
- 5) перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- 6) зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

Порядок роботи на семінарському занятті. Семінарські заняття проводяться у інтерактивних формах, передбачають дискусію з вузлових питань теми. На виступ студента з доповіддю на семінарському занятті відводиться до 7 хвилин. Доповідь повинна бути логічно завершеною, обґрунтованою і систематизованою викладом наукового питання, тобто необхідно чітко зазначити методичну проблему, сформулювати

2-3 проблемні запитання до аудиторії, зазначити способи розв'язання методичної проблеми, дату оцінку ефективності способів розв'язання.

Будь-яке твердження повинно бути обов'язково доведене, спиратися на аргументи. Виступ із доповіддю підлягає обговоренню у студентській групі та рецензуванню. Для реалізації даного порядку роботи студенти повинні підготувати дискусійні запитання доповідачу, брати участь в обговоренні, рецензувати доповідь.

Отримані студентами **оцінки** за окремі семінарські заняття **враховуються** при виставленні **підсумкової оцінки** з даної навчальної дисципліни. Опанування матеріалом семінарських занять у повному обсязі є обов'язковим для кожного студента. У випадку неготовності або пропуску семінару (незалежно від причин) студент зобов'язаний самостійно опрацювати відповідну тему.

Форма поточного контролю – усне опитування, тестування на семінарських заняттях, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань.

Періодична форма контролю – виконання модульних контрольних робіт, розробка проектів, самостійні роботи.

Форма підсумкового контролю – залік (1-2 семестри) на основі суми балів набраних за кожний модуль.

Обов'язкові заходи рейтингового поточного контролю

№ п/п	Форма контролю	Кількість заходів	Залік				Кількість заходів	Залік			
			Мінімальна оцінка один. контролю	Макс. оцінка один. контролю	Мін. сумарна оцінка один. контролю	Макс. сумарна оцінка один. контролю		Мінімальна оцінка один. контролю	Макс. оцінка один. контролю	Мін. сумарна оцінка один. контролю	Макс. сумарна оцінка один. контролю
1.	Складання порівняльних таблиць	2	3	10	6	20	2	3	10	6	20
1.	Написання есе	1	1	5	1	5	1	1	5	1	5
1.	Модуль на контрольна	2	10	30	20	60	2	10	30	20	60

	робота										
1.	Реферат ивна робота	1	5	15	5	15	1	5	15	5	15
Вихідна кількість балів:					32	100				32	100

Рейтингова шкала додаткових заходів поточного контролю:

- відповідь на семінарі - 2 - 5 балів;
- доповнення - 1, 2 бали.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	Добре	
74-81	C		
64-73	D	Задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Методичні матеріали, що забезпечують самостійну роботу студентів

Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів з дисципліни «Регіональні аспекти історичної демографії»

САМОСТІЙНА РОБОТА СТУДЕНТА НА ЛЕКЦІЙНОМУ ЗАНЯТТІ

Навчальна лекція є одним з основних видів навчальних занять і, водночас, методів навчання у вищій школі. Вона покликана формувати в студентів основи знань з певної навчальної дисципліни, а також визначити напрямок, основний зміст і характер усіх інших видів навчальних занять, самостійної роботи студентів. Студенту важливо навчитися активно слухати лекцію, вести змістовний конспект. У конспекті лекції повинні бути записані:

- тема лекції, план;
- література;
- найбільш важливі визначення (терміни, поняття, категорії, прізвища, дати, приклади, назви джерел та їхні основні ідеї тощо);
- тези (основні думки, факти, події тощо).

Складання тез:

Тези — коротко сформульовані основні положення статті, лекції, повідомлення, доповіді. Це короткий письмовий виклад основних думок без пояснень, ілюстрацій та посилань. У тезах переважають загальні положення. Складаючи тези, слід дотримуватися таких порад:

1. Уважно слухайте (читайте) текст, на основі якого треба скласти тези.
2. З'ясуйте значення незрозумілих вам слів і термінів.
3. Починайте складати тези лише тоді, коли ви з'ясували зміст тексту загалом і його головну думку.
4. Визначте у тексті основні положення, що є ланками логічного ланцюжка, за допомогою якого послідовно розкривається думка.
5. Сформулюйте їх своїми словами (це сприяє кращому розумінню тексту) і запишіть.

В ході самостійної роботи студент може в кінці конспекту відповідної лекції додати інформацію, отриману з підручника, посібника та інших джерел.

У зошиті студента з дисципліни повинні бути записані всі теми занять. Засвоєння конспекту полегшує розуміння матеріалу, а хороший конспект — надійний помічник при підготовці студента до семінару, заліку, екзамену.

ПІДГОТОВКА ДО СЕМІНАРСЬКОГО ТА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЗАНЯТТЯ

Важливою складовою університетської освіти є семінарські заняття – форма навчального заняття, при якій викладач організовує дискусію навколо попередньо визначених тем, до котрих студенти готують тези виступів на підставі індивідуально виконаних завдань. Основне завдання семінарських занять з методики навчання історії полягає у обговоренні й засвоєнні закономірностей процесу навчання історії, оволодінні культурою наукового аналізу методичних проблем, тобто сукупністю сучасних принципів, методів, прийомів та технологій навчання історії.

Під час підготовки до семінарських занять студенти повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Саме семінарське заняття в повній мірі сприяє розвитку пізнавальної діяльності і самостійності студента, є одним з ефективних засобів активізації самостійної роботи студентів.

Воно може проводитися у традиційній формі та з використанням інтерактивних технологій і методів навчання. На семінарі проводиться обговорення студентами питань з попередньо визначених тем робочою навчальною програмою.

При підготовці до семінару студент не лише закріплює свої знання, але й розширює, поглиблює їх, навчається творчо мислити.

Якісна підготовка до семінарського заняття передбачає:

- врахування методичних вказівок викладача щодо виду та форми проведення семінару;
- вивчення плану семінарського заняття, що означає усвідомлення суті основних питань заняття;
- ознайомлення зі списком літератури;
- опрацювання основних термінів, понять, категорій, персоналій, хронології до теми;
- ознайомлення із завданнями для самоперевірки знань, ведення дискусії, можливими темами рефератів;
- опрацювання конспекту лекції з даної теми;
- написання тез відповідей на поставлені питання;
- опрацювання відповідних джерел, розділів підручників та допоміжної літератури.

На семінарські заняття студенти повинні приходити з конспектом лекцій, планом-конспектом (тезами) свого виступу, опрацьованими термінами, поняттями, категоріями з теми, конспектом інформаційних джерел, рефератом (при необхідності). На семінарі кожен студент повинен уважно слухати виступи товаришів і бути готовим доповнити відповідь або виступити з власною.

Як опрацювати матеріал підручника:

1. Відкрийте зміст в кінці/на початку підручника і визначте, з яких розділів (підрозділів, глав тощо) він складається. Знайдіть необхідний розділ, тему, параграф.

2. Зверніть увагу, що кожний параграф поділений на пункти. У кожному пункті розглядається окреме питання. Знайдіть необхідний пункт (пункти).

3. Зверніть увагу, що головне в тексті може виділятися напівжирним шрифтом, напівжирним курсивом або курсивом, може бути підкресленим.

6. Якщо вам трапляються незнайомі слова, терміни — знайдіть їх визначення в словнику (довіднику, енциклопедії тощо) або запитайте у викладача.

7. Розгляньте ілюстрації, схеми, таблиці тощо, які стосуються параграфу, пов'яжіть їх зі змістом тексту. Вони допоможуть вам краще зрозуміти матеріал.

8. Прочитайте додатковий матеріал до параграфу. Він доповнить ваші знання з даної теми.

9. Дайте усну відповідь на запитання до параграфу. Вони допоможуть глибше зрозуміти і краще запам'ятати вивчений матеріал.

10. У кінці кожного розділу можуть подаватися висновки, в яких узагальнено його зміст. Це допоможе зосередити Вашу увагу на головному.

Працюючи з науковою літературою, користуйтеся такими правилами роботи з джерелом інформації:

- 1) здійсніть попередній огляд матеріалу: ознайомтесь із обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- 2) сформулюйте запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;
- 3) прочитайте текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;
- 4) осмисліть прочитане, тобто встановіть зв'язки між новою інформацією і тією, що вже відома, спробуйте підібрати приклади до нових ідей;
- 5) перекажіть основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- 6) зробіть підсумковий огляд, пригадайте основні ідеї тексту та чітко сформулюйте відповіді на запитання.

Робота над складанням плану-конспекту та плану доповіді потребує ретельної праці з боку студента, вимагаючи залучення певних прийомів обробки інформації. Осмислене навчання потребує використання систематичних процесів для кодування та зберігання інформації у довготривалій пам'яті і для вилучення її звідти. Ці процеси називаються "метакогнітивними", тому що вони представляють собою способи набуття думок, а не самі думки.

До таких способів відносяться: резюмування (узагальнення); уточнення (конкретизація); схематизація та організація. Резюмування – це спосіб вилучення основної ідеї частини або цілого тексту. Уточнення є протилежним процесом, оскільки збагачує абстрактне положення конкретними прикладами, ілюстраціями, кресленням, аналогією та ін. Схематизація уявляє собою рамки або код для структурування інформації для того, щоб її можна було і зрозуміти, і зберегти у пам'яті. Організація як метакогнітивний процес передбачає надання матеріалу певної структури, а не знаходження вже існуючої структури у самому матеріалі.

Потужним засобом засвоєння навчального матеріалу виступають графічні систематизатори (інколи їх називають "понятійними схемами") – це просторові побудови, що вимагають від читача виявлення глибинної структури матеріалу, що вивчається. Інколи найкращим способом зрозуміти певну тему є представлення інформації у вигляді лінійної послідовності. Цей спосіб слід використовувати, коли структура поданої інформації наближається до лінійної. Наприклад, формування умінь здійснюється у певній послідовності: 1) інформація про новий спосіб діяльності (мета та порядок дій); 2) виконання вчителем разом з учнями нового способу діяльності; 3) самостійне виконання учнями нового способу діяльності; 4) систематичне тренування. Цей алгоритм діяльності вчителя є не що інше, як ряд подій, що слідує одна за одною в суворо упорядкованій часовій послідовності. Просте лінійне представлення цих подій адекватно відбиває усю необхідну інформацію: Інформація про новий спосіб діяльності ----- Сумісне виконання вчителем і учнями нового способу діяльності ----- Самостійне виконання учнями нового способу діяльності ----- Систематичне тренування.

Інформація, з якою доводиться мати справу, найчастіше більш складна, ніж прості лінійні ланцюжки. Альтернативним способом представлення інформації виступає зображення її у формі ієрархії, або ієрархічного дерева. У цьому випадку інформація упорядковується відповідно до правил класифікації. Правила класифікації визначають, частиною або різновидом чого є даний об'єкт.

Такий спосіб підготовки до семінарського заняття дозволить усвідомити логічну структуру навчального матеріалу, сприятиме повному, міцному, свідомому та глибокому засвоєнню змісту курсу.

СКЛАДАННЯ ПЛАНУ-КОНСПЕКТУ (ТЕЗ) ПРОЧИТАНОГО

При всіх інноваційних формах і методах роботи на заняттях предметно-методичних дисциплін однією з провідних форм традиційно залишається робота з книгою — підручником, науковою літературою тощо.

Прочитаний матеріал для його глибшого і повнішого засвоєння потребує фіксації на папері (або електронному носії, що не змінює суті процесу). Найпоширенішими способами фіксації почутого на лекції або прочитаного є план, тези, виписки, конспект. Такі способи роботи дисциплінують студента, змушують заглибитися у зміст прочитаного, привчають виділяти головне у матеріалі, сприяють засвоєнню, повторенню і закріпленню матеріалу.

На жаль, в останні роки такі форми роботи відходять на задній план, що має своїм наслідком невміння частини студентів фіксувати прочитане, виділяти головне.

Виділяти головне у змісті матеріалу, його головну проблему, акцентувати свою увагу на суттєвому матеріалі, аналізувати прочитане та його тематичну структуру — одні з провідних умінь та навичок студентів при вивченні предметно-методичних дисциплін. Провідним методом в розвитку цих компетенцій є вміння поділяти текст на частини та

складати план. Поділяючи навчальний матеріал на частини, студент тим самим аналізує його головні частини, а складаючи план — синтезує матеріал, виділяючи провідні думки, проблеми, факти тощо.

Складання простого або розгорнутого плану прочитаного:

План є попередньою формою запису прочитаного, він передує тезам та конспекту. За формою плани поділяються на: простий план, складний (розгорнутий) план, план-тези, план-конспект.

Загальний алгоритм для роботи над будь-яким планом може бути наступний. Спочатку йде прочитання матеріалу в цілому: необхідно уважно прочитати матеріал, над яким ви будете працювати — наприклад, підпункт параграфу, параграф підручника, декілька параграфів підручника (тему) тощо. При цьому рекомендується працювати олівцем (в жодному разі не ручкою, аби можна було витерти результати вашої роботи), підкреслюючи головне: факти, події, процеси, причинно-наслідкові зв'язки, висновки.

Після цього йде аналіз прочитаного за абзацами. Кожен абзац можна узагальнити в окрему думку, виділивши головне. Можливий варіант, коли для виділення необхідної думки треба прочитати декілька абзаців.

Головна думка формулюється як пункт плану. Пункт плану, як правило, формулюється стверджувальним реченням. Пункт плану не може складатися з одного слова або прізвища.

Розглянемо види планів, які використовуються на заняттях предметно-методичних дисциплін.

Простим називається план, який нумерується арабськими літерами (1., 2., 3. і далі). В такому плані рекомендується від 3 до 6 пунктів (більша кількість пунктів плану використовуються в рефератах та інших, більш складних, письмових формах роботи).

Якщо існує необхідність у більшій кількості пунктів, доцільніше скласти розгорнутий (складний) план.

Складний (розгорнутий) план передбачає, що пункти плану мають підпункти. Існують різні види нумерації пунктів плану. Можливий варіант, коли пункти нумеруються арабськими цифрами, а підпункти — літерами кириличного алфавіту (“а”), “б”), “в”) і далі). В іншому разі пункти нумеруються римськими цифрами (I., II., III., IV. і далі), а підпункти — арабськими цифрами. Можливий і складний план, який поєднує два попередніх — пункти плану нумеруються римськими цифрами, підпункти — арабськими, а останні, в свою чергу, мають підпункти, що позначаються літерами алфавіту. Зловживати такими складними за структурою планами не треба.

Останнім часом в фахових виданнях поширилася нумерація виключно арабськими цифрами (наприклад, пункт 1., підпункти 1.1., 1.2., 1.3., які мають підпункти 1.1.1., 1.1.2., 1.1.3. тощо).

План-тези — це поєднання плану з коротко сформульованими основними положеннями прочитаного тексту, що вбирають суть висловлювань. Існує два види тезувань — відбір авторських тез з тексту або формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

Тези формулюються розгорнутими реченнями, в яких виділяються головні факти, події, процеси, терміни та поняття, персоналії тощо. Як правило, необхідно уникати складних речень (складносурядних та складнопідрядних).

План-конспект — найбільш ускладнена форма плану, що поєднує пункти плану з розширеним викладом основних положень матеріалу, що опрацьовується. При цьому можливе окреслення в конспекті головних фактів, положень, причинно-наслідкових зв'язків, висновків тощо. Не вважається помилкою висловлення власних думок щодо прочитаного.

Методичні рекомендації щодо складання плану прочитаного:

1. Зверніть увагу на тему, план до якої ви повинні скласти. Уважно прочитайте текст і виберіть з нього лише той матеріал, який відповідає темі.

2. Починайте складати план лише тоді, коли з'ясуєте зміст матеріалу загалом.
3. Залежно від того, який план (простий чи розгорнутий) необхідно скласти, оберіть один із двох запропонованих шляхів.
 - 3.1. Якщо потрібно скласти простий план, поділіть текст на логічно завершені частини. Знайдіть у кожній з них головну думку, чітко і конкретно сформулюйте й запишіть її.
 - 3.2. Якщо план розгорнутий, у кожній з логічно завершених частин тексту визначте кілька положень, які розкривають головну думку; сформулюйте і запишіть головні думки у вигляді пунктів плану, а положення, що їх розкривають, — як підпункти.
4. Перед тим як записати план, перевірте, чи всі головні ідеї тексту знайшли у ньому відображення.

КОНСПЕКТУВАННЯ ДЖЕРЕЛ

Конспектування — стислий письмовий виклад основного змісту тексту з виокремленням його найважливіших положень. При конспектуванні джерела (документа, уривку з монографії, наукової статті) необхідно дотримуватися наступних порад:

1. Запишіть автора твору, його назву та вихідні дані.
2. Перед тим, як розпочати конспектування, необхідно ознайомитися з текстом загалом.
3. Визначте у тексті логічно завершені частини й у кожній з них знайдіть основну думку. Дайте їм назву. На основі цього складіть план.
4. Підготуйтеся до виконання завдання: поділіть сторінку зошиту на дві нерівні частини для запису плану (зліва) і конспекту (справа).
5. Складіть конспект змісту кожної логічно завершеної частини тексту відповідно до плану, дотримуючись наступних умов.
 - 5.1. Основний зміст тексту викладається стисло.
 - 5.2. Провідні думки, аргументи, висновки формулюйте детально.
 - 5.3. Назви глав, розділів, параграфів наукової праці обов'язково вказуються точно.
 - 5.4. У конспекті використовуються цитати. Дотримуйтеся правил цитування: необхідну цитату беріть у лапки, в дужках зазначайте джерело і сторінку.
 - 5.5. Намагайтеся робити записи своїми словами, оскільки це сприяє кращому розумінню тексту.
 - 5.6. Основні положення конспекту вказуються напроти відповідних пунктів плану.
6. Працюючи над конспектом, застосовуйте систему підкреслень, виділяйте найважливіше великими літерами, використовуйте умовні позначки. Вони допоможуть вам під час відповіді за конспектом.
7. У лівій частині конспекту крім плану можна також виписувати незнайомі імена і терміни, які потребують пояснення, необхідні доповнення, стислі висновки для себе, паралелі з явищами сьогодення тощо.
8. Перевірте виконану роботу. В разі необхідності виправте або уточніть пункти плану і зміст конспекту.
9. У випадку, коли необхідно скласти конспект на основі кількох джерел, спочатку визначте, який твір буде основним. Для цього прочитайте джерела і визначте, якою мірою в них розкрито проблему, що цікавить вас. Потім поділіть сторінку зошита на дві частини: у лівій частині запишіть конспект основного твору, в правій зробіть доповнення до нього за основними джерелами.

НАПИСАННЯ РЕФЕРАТУ:

Вибір теми. Студент повинен обирати тему, яка найбільш відповідає його особистим інтересам. При обиранні теми необхідно враховувати її забезпеченість науково-педагогічними джерелами і методичною літературою. Остаточний вибір теми фіксується викладачем. Довільна зміна теми студентом не дозволяється. Обравши тему, студент повинен чітко спланувати роботу над нею:

- ознайомитесь з літературою;
- зібрати матеріал;

- скласти план роботи;
- підготувати текст;
- доопрацювати та перевірити готовий текст.

Підбур літератури і джерел. Після обрання теми необхідно приступити до роботи над джерелами і літературою. Визначення кола необхідних для реферату джерел та літератури треба починати із складання списку опублікованих матеріалів. Для цього використовуються спеціальні бібліографічні покажчики, які можна знайти у бібліографічних відділах і каталогах бібліотек.

Для написання реферату студент повинен використати спеціальну літературу, яка стосується його теми. Через обмеженість обсягу реферату залучити всю літературу по темі, яка існує, неможливо, та й не потрібно. Але необхідно ознайомитися як можливо із найбільш широким колом літератури до теми, проаналізувати її та відібрати найбільш важливі, на думку автора, твори.

Спеціальна література представлена такими видами:

- Державні документи.
- Наукова література.
- Довідкова література (словники, енциклопедії, довідники тощо).

У першу чергу варто звернутись до новітніх видань, які містять оцінку того, що зроблено на цей час в тій чи іншій галузі педагогіки, методиці викладання, з того чи іншого питання, які нові погляди, методики, ідеї, технології презентуються. Разом з тим, ознайомлення з оцінками та поглядами спеціалістів ні в якому разі не виключає самостійного підходу до аналізу змісту і висновків щодо використаних праць.

Складання плану. Характеристика роботи.

Реферат повинен включати такі структурні елементи:

- ✓ Титульна сторінка
- ✓ Зміст
- ✓ Вступ
- ✓ Основний текст
- ✓ Висновки
- ✓ Додатки (в разі потреби)
- ✓ Список джерел та літератури.

Значною мірою успіх реферату залежить від добре складеного та до кінця продуманого плану. Під час роботи над темою поступово виявляються окремі частини плану, а, коли студент відібрав увесь матеріал і оволодів його змістом настільки, що ясно може уявити собі структуру роботи, він остаточно складає її план. Всі частини роботи розкривають конкретний аспект проблеми, але в той же час повинні складати єдине ціле.

ВСТУП пишеться після складання тексту всієї роботи. В ньому дається постановка питання, висвітлюється актуальність теми в наш час, доцільність її вивчення. Після цього дається коротка характеристика вивчення теми в науковій літературі, робиться висновок про ступінь вивченості даної теми науковцями. На основі цих висновків студент визначає коло конкретних завдань, які він збирається розв'язати в своєму дослідженні, формулює його цілі. Без чіткої постановки проблеми дослідження приречене перетворитися в безсистемне нагромадження фактів. Визначивши мету і завдання дослідження, студент дає коротку характеристику джерел, робить висновок про цінність цих праць для даної роботи.

Далі студент приступає до викладу матеріалу **ОСНОВНОЇ ЧАСТИНИ**. У **ВИСНОВКАХ** автор дослідження чітко формулює ті положення, до яких він прийшов внаслідок вивчення даної теми. Робиться це у вигляді коротких підсумкових тез за основними положеннями роботи.

Відразу після висновків, в разі потреби, йдуть **ДОДАТКИ**, де студент може вмістити таблиці, конспекти, анкети, схеми тощо. На додатки, якщо вони є, обов'язково потрібно посилатися у тексті, кожен додаток повинен мати посилання на джерело.

- Вступ займає 1-3 сторінку друкованого тексту.

- Висновки – 2-3 сторінки друкованого тексту.
Зміст розміщується на початку роботи. Він містить назви всіх структурних частин роботи із зазначенням сторінок. На яких вони розміщуються.
Складання списку джерел і літератури. Написання самостійного творчого дослідження, яким є реферат закінчується складанням списку джерел і літератури з дотриманням певних вимог і правил. Насамперед, до списку включається лише та література, яка реально використана студентом в процесі роботи. Порядковий номер джерела у списку літератури повинен відповідати номеру посилань у тексті.
Для захисту реферату студент готує виступ на 5 - 7 хвилин. У ньому зазначаються мета і завдання дослідження, актуальність теми, короткий зміст основної частини, характеристика літератури та джерел, основні висновки.
Студент відповідає на запитання, після цього йому повідомляється оцінка за роботу.

Самостійна робота 1

1. Предмет курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».
2. Мета та завдання курсу. Структура та основні проблеми курсу. Історіографія та джерельна база курсу.
3. Предмет демографічної науки. Предмет етнодемографії.
4. Демографія і статистика населення.
5. Історія формування демографічних знань. А.Гійяр, Е.Енгель. Демологія. Дж.Граунт. Т.Мальтус.
6. Теорія демографічних переходів.
7. Теорія оптимуму народонаселення. Проблема старіння народонаселення.
8. Основні напрями досліджень з етнодемографії.
9. Методи демографічного дослідження. Зв'язок демографії з іншими науками.
10. Зв'язок між етнологією і демографією та виникнення на їхньому перетині етнодемографії.
11. Чисельність і структура населення.
12. Категорії населення: постійне, наявне, юридичне

Самостійна робота 2

1. Ревізькі казки. Польські люстрації.
2. Інформативні можливості поточної статистики народонаселення.
3. Метричні книги. Сповідний розпис, приходські книги.
4. Реєстр Війська Запорозького 1649 р.
5. Переписні книги 1666 року.
6. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.
7. Загальноросійські ревізії.
8. Інформативні можливості Всеросійського перепису населення 1897 р.
9. Матеріали радянських переписів населення.
10. Результати всеукраїнського перепису населення 2001 р. та особливості сучасного поточного обліку.

Самостійна робота 3

1. Динаміка населення Світу та закономірності його відтворення.
2. Народонаселення України під владою Російської та Австро-Угорської імперій.
3. Демографічний потенціал Української РСР.
4. Демографічні процеси в сучасній Україні.
5. Українці в Світі.
6. Демографічна політика у Давньому Світі. Грецька колонізація. Регулювання відтворення населення Октавіаном Августом і його наступниками.
7. Прояви демографічної політики в державах середньовічної Європи.
8. Основні напрямки демографічної політики в розвинених індустріальних країнах.
9. Законодавство про шлюб.
10. Регулювання народжуваності. Допомоги сім'ям (сімейні дотації, відпустки для догляду за дитиною, допомога самотнім батькам, кредитні, житлові, податкові пільги).
11. Основні напрямки демографічної політики в СРСР. Запровадження аліментів, прийняття закону про холостяків, самотніх та малодітних громадян. Заходи демографічної політики в Україні.

Самостійна робота № 4

Скласти доповідь на тему: «Роботи А.Гійяра та їх значення в історії демографії»

або

Проаналізувати роботу Кислого О.Є. «Демографічний вимір історії» (К.: Арістей, 2005.– 328с.).

Самостійна робота № 5

Написати есе на тему: «Праці Е.Енгеля та їх значення в історії демографії»

або

Проаналізувати роботу Рікер П. «Історія та істина» (К., 2001.).

Самостійна робота № 6

Написати реферат на тему: «Дослідження Т. Мальтуса та його моделей розвитку демографічної реальності».

Самостійна робота № 7

Написати реферат на тему: «Дослідження демографічного складу та кількості населення на території України 1939-1946 рр.: основні проблеми та перспективи».

Самостійна робота № 8

Скласти доповідь на тему: «Польські люстрації та їх значення в історії демографічного обліку народонаселення Європи».

Самостійна робота № 9

Написати реферат на тему: «Заходи демографічної політики в Україні»

Методичні матеріали щодо виконання контрольних робіт для заочної форми навчання

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ ДЛЯ ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ З ДИСЦИПЛІНИ «РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ ДЕМОГРАФІЇ»

По вказаній дисципліні студенти заочної форми навчання виконують шість контрольних робіт обсягом 5 сторінок формату А-4. Метою написання контрольної роботи є виробка у студентів заочників навичок самостійної роботи над курсом та закріплення теоретичних і практичних знань, отриманих в процесі вивчення даної дисципліни.

Якість її виконання буде оцінюватись залежно від того, наскільки вірно і самостійно підготовлені відповіді на поставлені питання та правильно і повно виконані практичні завдання. Окрім того, у відповідях необхідно показати вміння аналізувати і узагальнювати вивчений матеріал.

При написанні контрольної роботи студент-заочник має можливість користуватись консультаціями викладачів кафедри.

Виконана контрольна робота подається до перевірки в термін, що встановлений графіком навчального процесу. Після перевірки контрольна робота, протягом року зберігається на кафедрі. Тому на титульному листі контрольної роботи необхідно вказати прізвище, ім'я та по-батькові студента, шифр (номер) групи, курс та факультет, назву дисципліни, номер контрольної роботи, а також варіант контрольної роботи.

Контрольна робота, що має істотні недоліки в оформленні, повертається студенту для відповідної доробки. Після доробки контрольна робота знову направляєтся на повторну перевірку. Контрольна робота оцінюється в 50 балів. Особи, що отримали позитивну оцінку (не менше 35 балів) за кожен контрольну роботу, допускаються до екзамену.

Варіанти контрольної роботи студент визначає за порядковим номером свого прізвища в списку студентів академічної групи, не парні номери – I варіант, парні номери – II варіант, відповідно.

Розглянувши основну і додаткову літературу, вивчивши необхідний матеріал з курсу, студент-заочник повинен розкрити зміст п'яти питань, котрі носять переважно теоретичний характер.

Теоретичні питання контрольної роботи

1. Предмет курсу «Регіональні аспекти історичної демографії».
2. Мета та завдання курсу.
3. Структура та основні проблеми курсу.
4. Історіографія та джерельна база курсу.
5. Предмет демографічної науки.
6. Предмет етнодемографії.
7. Демографія і статистика населення.
8. Історія формування демографічних знань.
9. А.Гійяр, Е.Енгель.
10. Демологія. Дж.Граунт. Т.Мальтус.
11. Теорія демографічних переходів.
12. Теорія оптимуму народонаселення.
13. Проблема старіння народонаселення.
14. Основні напрями досліджень з етнодемографії.
15. Методи демографічного дослідження.

16. Зв'язок демографії з іншими науками.
17. Зв'язок між етнологією і демографією та виникнення на їхньому перетині етнодемографії.
18. Чисельність і структура населення.
19. Категорії населення: постійне, наявне, юридичне
20. Три види руху населення: природний, територіальний, соціальний.
21. Природний приріст населення та його складники: народжуваність, смертність, шлюбність, розлучуваність.
22. Загальні і частинні демографічні коефіцієнти.
23. Спеціальні коефіцієнти.
24. Середня тривалість життя.
25. Репродуктивний вік.
26. Спеціальний коефіцієнт народжуваності.
27. Простий, розширений та звужений режими відтворення.
28. Сумарний коефіцієнт відтворення.
29. Брутто і нетто коефіцієнти відтворення.
30. Відмінності у показниках народжуваності, смертності та природного відтворення в різних регіонах світу.
31. Територіальні переміщення населення (міграції): в'їзд, виїзд і сальдо міграції.
32. Класифікації міграцій по різних ознаках.
33. Віково-статева структура населення.
34. Розподіл населення за основними віковими групами.
35. Побудова віково-статевої піраміди.
36. Показник старіння народонаселення.
37. Сімейношлюбна структура населення.
38. Основні типи сім'ї.
39. Нуклеаризація сім'ї.
40. Головні процеси, що впливають на демографічний розвиток сім'ї.
41. Демографічний аналіз шлюбності та розлучуваності.
42. Коефіцієнт урбанізації. Освітній рівень. Етнічна структура.
43. Принципи визначення етнічної приналежності.
44. Прямі і непрямі показники етнічної структури населення: етнічна (національна) приналежність, рідна і розмовна мови, місце народження і походження, громадянство (підданство), конфесія, расова приналежність.
45. Наявність цих показників у переписах населення різних країн світу.
46. Визначення етнічного складу населення за допомогою непрямих показників.
47. Фактори, що впливають на зміну етнічного складу населення.
48. Історія обліку населення світу у Стародавню добу та Середньовіччі (римські цензи, «Книга страшного суду»).
49. Облік населення на українських в часи Руської держави, Великого князівства Литовського та козаччини.
50. Облік народонаселення України в складі Російської та Австро-Угорської імперій.
51. Всеросійський перепис населення 1897 р. Радянська доба.
52. Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 р.
53. Основні вимоги до перепису населення: загальність, миттєвість, наявність єдиної встановленої програми, поіменність і безпосереднє одержання відомостей у населення, централізоване керування переписом.
54. Особливості організації поточної статистики народонаселення.
55. Вибіркові обстеження.
56. Первинна і вторинна демографічна інформація.

57. Ревізькі казки. Польські люстрації.
58. Інформативні можливості поточної статистики народонаселення.
59. Метричні книги.
60. Сповідний розпис, приходські книги.
61. Реєстр Війська Запорозького 1649 р.
62. Переписні книги 1666 року.
63. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.
64. Загальноросійські ревізії.
65. Інформативні можливості Всеросійського перепису населення 1897 р.
66. Матеріали радянських переписів населення.
67. Результати всеукраїнського перепису населення 2001 р. та особливості сучасного поточного обліку.
68. Динаміка населення Світу та закономірності його відтворення.
69. Народонаселення України під владою Російської та Австро-Угорської імперій.
70. Демографічний потенціал Української РСР.
71. Демографічні процеси в сучасній Україні.
72. Українці в Світі. Демографічна політика у Давньому Світі.
73. Грецька колонізація.
74. Регулювання відтворення населення Октавіаном Августом і його наступниками.
75. Прояви демографічної політики в державах середньовічної Європи.
76. Основні напрямки демографічної політики в розвинених індустріальних країнах.
77. Законодавство про шлюб.
78. Регулювання народжуваності.
79. Допомоги сім'ям (сімейні дотації, відпустки для догляду за дитиною, допомога самотнім батькам, кредитні, житлові, податкові пільги).
80. Основні напрямки демографічної політики в СРСР.
81. Запровадження аліментів, прийняття закону про холостяків, самотніх та малодітних громадян. Заходи демографічної політики в Україні.